

**XI. ASIRDAN XIII. ASRIN SONUNA KADAR SANGARIUS (SAKARYA) VE
ÇEVRESİNİN SİYASÎ TARİHİ**

Hazırlayan: Engin ESEN

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Gonca SUTAY

TARİH ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

IĞDIR/2024

Her Hakkı Saklıdır

T.C.
IĞDIR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**XI. ASIRDAN XIII. ASRIN SONUNA KADAR SANGARIUS (SAKARYA) VE
ÇEVRESİNİN SİYASÎ TARİHİ**

Engin ESEN

TARİH ANABİLİM DALI

IĞDIR- 2024

TAAHHÜTNAME

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orijinal olan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

Engin ESEN

ÖZET

XI. ASIRDAN XIII. ASRIN SONUNA KADAR SANGARIUS (SAKARYA) VE ÇEVRESİNİN SİYASÎ TARİHİ

ESEN, Engin

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Gonca SUTAY

Ekim 2024, 96 Sayfa

Sakarya ve çevresi, tarih boyunca çeşitli ulus ve devletlerin ilgisini çekmiş ve bölgeye izlerini bırakmıştır. Selçuklu dönemiyle birlikte başlayan Türkleşme süreci, Sakarya'nın asırlar boyunca Türk yurdu haline gelmesini sağlamıştır. Bölgede uzun süredir varlık gösteren Türkler, Sakarya'nın siyasî tarihinde önemli mücadeleler vermiş ve kültürel dokusuna önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Sakarya ve çevresinin siyasî, askerî ve tarihî hareketliliğinin ortaya konulması amacıyla hazırlanan bu çalışma XI. ve XIII. asırlarda Sakarya ve çevresindeki siyasî yapılanmaları ve bu dönemde yaşanan siyasî olayları incelemeyi amaçlamaktadır. XI. asrın başlarında, Selçuklu Türkleri Anadolu'ya girerek Bizans'ın içinde bulunduğu taht kavgasından faydalanmış ve bölgede hâkimiyet kurmaya başlamışlardır. Malazgirt Savaşı ile hızlı bir şekilde Sakarya ve çevresine kadar fetihlerde bulunan Türkler XI. ve XIII. asırlarda Anadolu'nun önemli siyasî olaylarına tanıklık etmiş ve bölgenin stratejik konumunu şekillendiren önemli bir unsur haline almıştır. XI. asrın sonu ile XII. asrın ortalarında gerçekleşen Haçlı Seferleri sonucunda Anadolu'da Türkmen beylikleri hâkimiyet kurmaya başlamıştır. Sakarya ve çevresi bu süreçte Türkmen beylikleri arasındaki mücadelelerin ve siyasî rekabetin merkezi konumuna gelmiştir.

Çalışmamızda ilgili asırlar boyunca önemli tarihî olay ve süreçlerin yaşandığı bir coğrafyada, siyasî mücadeleler üzerinde durularak Türklerin yurt edinme mücadeleleri açısından kentin tarihine katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Selçuklu Devleti, Bizans, Ortaçağ, Sakarya, Siyasî.

ABSTRACT

POLITICAL HISTORY OF SANGARIUS (SAKARYA) AND ITS ENVIRONS FROM THE XI TH CENTURY TO THE END OF THE XIII TH CENTURY

ESEN, Engin

Master's Thesis

History Department

Thesis Advisor: Assit. Prof. Dr. Gonca SUTAY

October 2024, 96 Pages

Sakarya and its surroundings have attracted the attention of various nations and states throughout history and left their traces in the region. The Turkification process that started with the Seljuk period ensured that Sakarya became a Turkish homeland for centuries. Turks, who have been present in the region for a long time, have fought important struggles in the political history of Sakarya and made significant contributions to its cultural texture.

This study, which was prepared to reveal the political, military and historical mobility of Sakarya and its surroundings, aims to examine the political structures in Sakarya and its surroundings in the XI. th and XIII. th centuries and the political events that took place in this period. At the beginning of the XI. th century, the Seljuk Turks entered Anatolia and took advantage of the Byzantine throne dispute and started to dominate the region. With the Battle of Malazgirt, the Turks rapidly conquered as far as Sakarya and its environs, witnessed important political events in Anatolia in the XI. th and XIII. th centuries, and became an important element that shaped the strategic position of the region. As a result of the Crusades at the end of the XI. th and mid XII. th centuries, Turkoman principalities began to dominate Anatolia. In this process, Sakarya and its surroundings became the center of the struggles and political rivalries between Turkoman principalities.

In our study, we have tried to contribute to the history of the city in terms of the struggles of the Turks to gain a homeland by focusing on political struggles in a geography where important historical events and processes took place throughout the relevant centuries.

Keywords: Anatolian Seljuk Empire, Byzantium, Middle Ages, Sakarya, Politics.

ÖNSÖZ

Anadolu'nun kuzeybatısında yer alan Sakarya ilinin mülkî arazisi Marmara Bölgesi'nin Güney Marmara, Kocaeli ve küçük bir kısmı ise Karadeniz bölgesinin Batı Karadeniz bölümleri Aşağı Sakarya Havzası'nda yer almaktadır. Sakarya ilinin batısında Bursa ile Kocaeli illeri, doğusunda Bolu, kuzeyinde Karadeniz ve güneyinde Bilecik vardır. Bu çalışmada, XI. asırdan XIII. asrın sonlarına Sakarya Bölgesi'nin nasıl bir organizasyon yapısıyla siyasî ve tarihi yapıda olduğu ele alınmıştır. Bu süreçte çalışmanın sınırları dışına çıkmadan dönemin siyasî dengeleri içerisinde Sakarya ve çevresi ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde giriş kısmı ele alınmıştır. Bu bölümde stratejik coğrafi konumunun önemi dolayısıyla Sakarya adının menşei, iklim ve coğrafi özellikleri, XI. asra gelene kadar bölgenin siyasî tarihi ele alınmıştır. İkinci bölümde tez içeriğimizin temelini teşkil eden süreçte Türklerin bölgedeki siyasî, askerî ve iskân faaliyetleri incelenmiştir. Üçüncü ve son bölümde ilgili asırlarda siyasî ve tarihi açıdan dönemin güç dengelerini ve kültürel zenginliklerini yansıtan kale varlıkları açıklanmıştır.

Orta Çağ'da bölgedeki süreçle ilgili çalışmalar daha ziyade Nicea (İznik) ve Nicomedia (Kocaeli) genelinde yapılmıştır. İlk defa XI. Asırdan XIII. Asrın Sonlarına Kadar Sangarius (Sakarya) ve Çevresinin Siyasî Tarihi başlığı altında ele alınan bu çalışmamızla Sakarya özelinde alana katkı sağlamayı amaçlamaktayız.

Bu uzun ve meşakkatli süreçte her türlü yardımını esirgemeyen değerli tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Gonca SUTAY'a teşekkürü hassaten borç bilirim. Ayrıca tez jürisi olarak değerli vakitlerini ayıran, teze dair yapıcı anlamda destek ve eleştirilerini eksik etmeyen, ilmî birikimlerinden çokça istifade ettiğim tanışmaktan memnuniyet duyduğum hocalarım Doç. Dr. Vural ÖNTÜRK ve Doç. Dr. Abdulhalim OFLAZ'a şükranlarımı arz ederim. Son olarak her daim maddi ve manevi desteğini esirgemeyen kıymetlilerim; annem, babam, abim ve kardeşime ve özellikle kıymetli eşime sonsuz şükranlarımı sunarım.

Saygılarımla...

Engin ESEN
İĞDIR/2024

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR DİZİNİ	vi
I. GİRİŞ.....	1
I.I. Konunun Tanımı Önemi ve Sınırları	3
I.II. Amaç	4
I.III. Kapsam.....	5
I.IV. Yöntem.....	5
I.V. Kullanılan Kaynaklar	7

BİRİNCİ BÖLÜM

BAŞLANGICINDAN XI. ASRA KADAR SANGARIUS (SAKARYA) VE ÇEVRESİ

1.1. Sakarya Adının Menşei	13
1.2. Coğrafi Özellikleri ve İklimi	14
1.3. İlkçağ Dönemi	18
1.4. Roma Dönemi Sakarya.....	20
1.5. Bizans Dönemi Sakarya	25

İKİNCİ BÖLÜM

XI. ASIRDAN XIII. ASIR SONUNA KADAR SANGARIUS (SAKARYA) VE ÇEVRESİ

2.1. Kutalmışoğulları'ndan Önce Anadolu ve Sakarya'ya İlk Akınlar	29
2.2. Anadolu Selçuklu Devletinin Kuruluş Sürecinde Sakarya ve Çevresinde Türk-Bizans Mücadelesi.....	40
2.3. Süleyman Şah'ın Saltanatı Döneminde Sakarya ve Çevresindeki Mücadeleler	48
2.4. Süleyman Şah Sonrası Sakarya ve Çevresinde Siyasî Mücadeleler.....	55
2.5. XII. Asrın İkinci Yarısından XIII. Asrın Sonlarına Kadar Sakarya ve Çevresindeki Siyasî Mücadeleler	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAKARYA VE ÇEVRESİNDE BULUNAN BİZANS DÖNEMİNE AİT KALELER

3.1. Mekece Kalesi	77
3.2. Paşalar (Karaceyş) Kalesi.....	78
3.3. Seyifler (Mésonésion) Kalesi	79
3.4. Harmantepe Kalesi	80
3.5. Adliye Kalesi.....	81
SONUÇ	83
KAYNAKÇA	86
ÖZGEÇMİŞ	97

KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB.	Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
MÖ.	Milattan Önce
MS.	Milattan Sonra
nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü
S.	Sayı
s.	Sayfa
TTK	Türk Tarih Kurumu
ty.	Tarih yok
Vd.	Ve devamı
Yay.	Yayınları

I. GİRİŞ

Anadolu toprakları, üç tarafının denizlerle çevrili olması ve önemli yol güzergâhlarının üzerinde bulunması özelliğiyle farklı milletlere tarih boyunca ev sahipliği yapmıştır. Eski çağlardan itibaren Akdeniz ile Uzakdoğu medeniyetlerinin bulunduğu bir köprü vazifesi gören bu coğrafya, oldukça geniş bir saha ile etkileşim hâlinindedir. Anadolu'nun siyasî ve ekonomik imkânlarının yanı sıra elverişli iklimi, ormanları, mağaraları ve verimli topraklarıyla buranın yerleşiminin tarihî temellerinin insanlık tarihiyle paralellik arz ettiği aşîkârdır.

Anadolu'nun tarihi teşekkülünde etnik unsurunu teşkil eden Türkmen Oğuzlardan önce burada yaşamakta gerek milletler gerekse inanışlar, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında sosyolojik, politik, ekonomik ve dinî boyutlarıyla sürecin önemli bir parçası olmuşlardır.¹ Hiç şüphesiz bu unsurlar Anadolu'ya akınlar yapan, daha sonra göç etmeye başlayan ve Anadolu'nun çok ciddi bir kısmına hâkim olan Türklerin, doğrudan etkileşim kurduğu topluluklardır. Türklerin Anadolu'ya kitleler hâlinde gelmesinden sonra değişen siyasî ve sosyal ortamda politik ihtiyaçlara göre ilişkiler değişmiş, müşterek yardımlaşmalar meydana gelmiştir. Bu yardımlaşmalara sığınma hareketleri, askerî destekte bulunmak, ekonomik kolaylıklar sağlamak gibi temaslar dâhildir.

Oğuzların-Türkmenlerin Anadolu'da inkişaf ettiği devletlerin kurulduğu bir coğrafyada² Sakarya; ilk çağlardan itibaren pek çok yerleşime ev sahipliği yapmış, önemli yol güzergâhlarının ve Orta Çağ sürecinde başkent şehirlerinin çok yakınında bulunan, stratejik öneme sahip bir şehirdir. Kent, Sakarya Nehri dolayısıyla ulaşımı sağlayan stratejik bir coğrafyaya sahiptir. Sakarya civarındaki yerleşim yerleri, Orta Çağ tarihi sürecinde bölgedeki önemli olaylara ya şahit olmuş ya da sahne olmuştur.

XI. ile XIV. asırlar arası dönem, Bizans İmparatorluğu'nun geniş bir coğrafyaya hâkim olduğu ve sonrasında çöküşe geçtiği, Türklerin Orta Asya'dan gelerek Anadolu'yu yurt edinmeye başladığı, Haçlı Seferleri ve Moğol istilasının hem dünya genelinde hem de Anadolu'da derin etkiler yarattığı çalkantılı bir dönem olarak tarih

¹ Mustafa Akdağ, *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2014, 20.

² Mustafa Keskin, "Gazi Süleymanşah ve Türkiye Selçuklu Devletinin Kuruluşu", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, VI, 910.

sahnesinde yerini almıştır. Özellikle Haçlı Seferlerinden itibaren Batı tarafından “Türkiye” olarak adlandırılacak olan, Müslümanların “Rum diyarı” diye tanımladığı Anadolu’nun, “*Türklerden önceki ahalisinin en kalabalık zümresi*” Rumlardır. Türkler Anadolu ile tanıştıkları zaman buradaki topluluklardan batıda oturanlara genellikle Rum, doğuda oturanlara Ermeni demişlerdir. Ermeni, “*Ermen ülkesinde oturanlar*” anlamında yabancıların ve Türklerin, doğudaki dağlık mıntıkada oturanlara verdikleri bir addır.³

Bizans İmparatorluğu ile Anadolu Selçuklu Devleti’nin uzun yıllar ortak yaşam alanı olan Anadolu coğrafyası, günümüzde Türkiye’nin Asya kesimindeki topraklarına verilen isimdir. Antik Çağ’da Anadolu yarımadası için Asia ya da Küçük Asya Roma Dönemi’nde ise Aşağı Asya ismi kullanılmıştır. Anadolu kavramı ilk olarak Bizans döneminde ortaya çıkmıştır. Selçuklular Anadolu’ya geldikten sonra ise idari bölgeler belirlerken Bizans’ın “thema”⁴ sisteminden farklı bir uygulamaya gitmişlerdir. Böylece Anadolu kelimesi artık idari bir birim olmaktan çıkıp coğrafi bir kavram olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁵

Türklerin Anadolu topraklarına ilk gelişi Selçuklulardan çok daha önce olmuştur. V. asrın ilk yarısından itibaren önce Hunlar daha sonra Oğuzlar, Avarlar, Kumanlar, Peçenekler ve Kıpçaklar gibi Balkanlar yoluyla gelen Türklerin, Bizans İmparatorluğu topraklarına yerleşmesiyle Bizans Devleti ile yakın ilişkiler kurulmuştur. VII. Constantinos Porphyrogennetos, “*De Cerimoniis*” adlı eserinde, X. asırda saray muhafızları arasında Ferganalı Türklerin bulunduğu bahsetmektedir.⁶ Geniş kitleler halinde gerçekleşen bu yerleşmeler sonucunda, Türklerin, İmparatorluğun çeşitli etnik kökene mensup halkı arasında, belki de en büyük grubu oluşturduğu söylenebilir. Türk

³ Tuncer Baykara, *Gazi Şehit I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, Ankara, TTK Yay., 1997, 60-61.

⁴ VI. ve VII. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu’nun yüzleşmek zorunda kaldığı saldırıların olumsuz etkilerini en az indirmek ve bu saldırılara karşı koymak için ilk uygulama alanı Anadolu’da olan toprağa dayalı idarî, askerî ve sosyo iktisadî sistemin adı. Bkz. Murat Keçiş-Cüneyt Güneş, “Bizansın Anadolu’daki Yeni Düzeni: Thema Sistemi’nin Ortaya Çıkışı ve Problemler”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2018, XIX, 43, 95.

⁵ Metin Tuncel, “Anadolu”, *DİA*, III, İstanbul 1991, 107.

⁶ Işın Demirkent, “Türk Kültürünün Bizans’a Etkilerinden Birkaç Örnek”, Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, İstanbul, 2000, 151.

kökenli topluluklar Bizans İmparatorluğunun hüküm sürdüğü sürece temas etmiş olduğu pek çok millet arasında siyasî mücadeleler açısından ilk sırayı almışlardır.⁷

Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Anadolu, Türklerin genişleme politikalarını hızlandırdığı, Selçuklu İmparatorluğu'nun Anadolu'da etkisini artırdığı ve bölgede hâkim bir güç haline geldiği bir süreç halini almıştır. Böyle bir ortamda Selçuklu komutanı Artuk Bey kumandasında Türk güçleri 1072 yılında Sakarya ve çevresine kadar uzanan yoğun bir fetih hareketine girişmişlerdir.⁸

I.I. Konunun Tanımı Önemi ve Sınırları

Çalışmamız, 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bizans ve Selçukluların Anadolu'da karşılaşması ve birlikte yaşama zorunluluğunun yarattığı siyasî ortamı göz önünde bulundurmak suretiyle Sakarya (Sangarius) ve çevresinin siyasî tarihini içermektedir. Nitekim Selçukluların Anadolu'ya girişi, her iki uygarlık için de siyasî ve tarihî açıdan önemli değişimlere yol açmış ve bu süreçten Sakarya ve çevresi de etkilenmiştir.

Bizans ve Selçuklu Devletleri, yaklaşık 250 yıl boyunca aynı coğrafyada yaşamış, siyasî, politik ve tarihsel ilişkiler kurmuşlardır. Ancak genellikle bu ilişkilerin Sakarya özelinde siyasî ve askerî boyutları üzerine odaklanan çalışmalar yapılmamıştır. Çalışmamız bu bağlamdaki bazı boşlukları doldurmayı hedeflemektedir. Bizans-Selçuklu ve Bizans-İslam dünyası arasındaki etkileşimin sanatsal yansımalarıyla ilgili bazı makaleler bulunmakla birlikte, bu sürecin gelişimini ve ortaya çıkan kültürel varlıklarla alakalı çalışmalardan da faydalanmak suretiyle Sakarya ve çevresinin mezkûr tarihler arasındaki siyasî durumu ele alınmıştır..

Bu tezin genel içeriği Türklere Anadolu'nun kapılarını açan 1071 Malazgirt Savaşı'ndan başlayıp, 1308 yılında Anadolu Selçuklu Devletinin sona erdiği dönemi kapsamaktadır. XI ve XIII. asırlar, Bizans-Türk ilişkileri açısından sadece siyasî sürecin yaşandığı bir dönem değildir. Askerî çatışmaların yanı sıra, Bizans ve Türk toplumları diplomatik ilişkilerden ticarete, evliliklere, dinî, kültürel ve sanatsal etkileşime kadar

⁷ Demirkent, *Türk Yaşamının Bizans'a Etkilerinden Birkaç Örnek*, 73.

⁸ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, Turan Neşriyat, 1971, 36.

birçok açıdan temas içinde olmuşlardır.⁹ Ancak bizim çalışmamız genel hatlarıyla bu dönemin Sakarya Nehri ve çevresi civarındaki siyasî tarihi üzerine yoğunlaşmıştır.

I.II. Amaç

“*XI. Asırdan XIII. Asrın Sonuna Kadar Sangarius (Sakarya) ve Çevresinin Siyasî Tarihi*” başlıklı bu çalışmanın inceleme sahası Orta Çağ dönemi önemli başkentleri arasında kalan Sakarya ve çevresidir. Bu bölge dâhilinde Sakarya ve çevresinin siyasî seyri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Sakarya ve çevresi üzerinde araştırmayı sınırlandırmaktaki amaç, araştırmalarda Selçuklular döneminde hudut bölgesi olan Sakarya’nın bu süreçte siyasî tarihin stratejik bir noktasında olmasıdır.

Çalışmamızda yaşanan siyasî olayların tam manasıyla izah edilmesi ve detaylarının açıklanması amacıyla tarihî coğrafya unsuru göz önüne alınarak olayların gerçekleştiği coğrafi alanlar belirlenmiş ve yazılanlar ile bulgular arasında bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Kaynaklardan ve araştırmalardan çıkarılan bilgiler, incelenen coğrafi saha ve tespit edilen bulgularla desteklenerek XI. ve XIII. asırlarda Sakarya ve çevresinin siyasî tarihi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Sakarya ve çevresinin Batı Anadolu’da nasıl bir siyasî yapı içinde geliştiği sorusu ile başlayan bu tez ile Anadolu’daki sürecin ele alınması Selçuklu-Bizans siyasî ve tarihsel etkileşimi konusunu araştırarak, yapılacak olan araştırmalar için bir adım atma amacını taşımış bulunmaktayız. Çalışmanın ilk bölümü olan giriş bölümünde; Konunun Tanımı, Önemi ve Sınırları, Amaç ve Yöntem ve Konuyla ilgili Kaynak ve Araştırmalar ele alınmıştır. İkinci bölümde XI. ve XIII. asırlarda Sakarya ve çevresinin siyasî tarihi başlığı altında Bizans ve Anadolu Selçuklunun siyasî yapısı Sakarya özelinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Çalışmamızda son olarak, Bizans ve Selçuklular arasındaki siyasî ve politik ilişkiler neticesinde gelişen etkileşimin mimari alanda dönemin tarihi kale yapıları ele alınarak, siyasî tesirlerinin yönü ve boyutları değerlendirilip bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Çalışmamız sonuç ve kaynakça ile sonlandırılmıştır.

⁹ Nevra Necipoğlu, “Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu’da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar)”, *Cotigo-Selçuklular*, 2001, 29, 77.

I.III. Kapsam

Orta Çağ'da Anadolu Selçuklu ve Bizans medeniyetlerine dair birçok araştırma yapılmasına rağmen, hala ele alınmamış pek çok yön bulunduğu görülmektedir. Özellikle Anadolu Selçuklu dönemiyle ilgili çalışmalar, genellikle Orta Anadolu'ya odaklanmaktadır. Bu bölgelerde yapılan araştırmalar, Selçuklu kültürünü ve medeniyetini aydınlatmakta, Selçuklu yapılarının genel yapısını ortaya koymuştur. Ancak şehir özelinde yapılan araştırmaların azlığı, siyasî tarih araştırmalarının hala ne kadar keşfedilmeye açık olduğunu göstermektedir.

Batı Anadolu şehirleriyle ilgili diğer bölgelere kıyasla yapılan araştırmaların azlığı da dikkate alındığında, Batı Anadolu üzerine yapılan çalışmaların önemli bilgilere erişmemizi sağlayabileceği sonucuna varabiliriz. Ayrıca siyasî tarih araştırmaları, Anadolu gibi bir sentez kültür ortamına sahip bu bölgenin hangi siyasî seyirden nasıl etkilendiğini ve kendi yapısını nasıl oluşturduğunu anlamamıza da katkıda bulunacaktır.

I.IV. Yöntem

Tezimiz siyasî tarih açısından geniş bir kapsama sahiptir, bu nedenle tezimizin odak noktasında ilgili asırlarda Sakarya ve çevresinin Selçuklu ve Bizans kültürleri arasındaki ilişkiler olduğundan, başlangıç olarak bu iki siyasî varlığın bölgedeki genel özelliklerini incelemeyi tercih ettik.

İlk bölümde Batı Anadolu'nun Selçuklular öncesindeki durumu ele alındı. Bu kısımda Sakarya ve çevresi, Bithynia ve Roma medeniyetlerinden itibaren incelenerek siyasî, ekonomik ve toplumsal durumları hakkında çeşitli tespitler yapıldı. Sakarya ve çevresinin siyasî anlamda daha iyi anlaşılabilmesi stratejik konumunun özelliği dolayısıyla tarihi seyir, bulunduğu coğrafya üzerinde Sakarya özelinde siyasî yapıyı anlatarak genel bir değerlendirme yapıldı. Bu temel üzerinden Selçukluların Anadolu'ya gelişi ve bölgedeki karşılaştıkları siyasî yapı açıklandı. Selçuklu dönemiyle birlikte Sakarya ve çevresinin durumu açıklanmaya çalışıldı. Bizans ve Selçukluların nasıl bir siyasî yapı oluşturduğunu anlatırken, Selçuklu ve Bizans arasındaki bölgesel ve çevresel siyasî etkileşimleri belirledik. Bu konuda yapılan araştırmaların sınırlı olması, çalışmamızı güçleştiren en önemli faktörlerden biridir. Tezimiz siyasî ağırlıklı olduğu için saha araştırması yapma gereği duyulmamıştır; bu döneme ait maddi kültür kalıntılarının sınırlı olması bu durumun ana nedenlerinden biridir. Peşi sıra bu çalışmada Sakarya ve çevresinin siyasî, sosyal, kültürel konulardaki araştırmaların yanı

sıra hem yerli hem de yabancı araştırmacıların görüşlerine başvurularak objektif bir analiz yapmak amaçlanmıştır; bu çerçevede konuyla ilgili farklı kaynaklardan yapılan yorumları incelenerek detaylı analizler yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın konu başlığı ve kapsamı belirlendikten sonra, ilgili kaynaklara ve yayınlara detaylı bir tarama yapılmıştır. Çalışma ile ilgili ilk aşamada kaynak ve araştırmaların taranması ile veri toplaması yapılmıştır. Elde edilen belgeler tasnif edilmiş, günümüz ve geçmişle doğru ve istikrarlı bir etkileşim ile nesnel ve bilinçli bir çalışma metni oluşturulmaya çalışılmıştır. İkinci aşamada ise kaynak ve araştırmalardan çıkarılan lokasyonlar incelenerek eldeki bilgiler, bulgular ile sentezlenmiştir. İncelenen kaynaklar ve araştırmalar ile bir kentin Orta Çağ tarihi, akademik bir bakış açısıyla tarihî coğrafya unsuru ön planda tutularak bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Kaynaklarda ya da araştırmalarda Orta Çağ’ da kentte gerçekleşen bir olay, coğrafyayı ve dönemin şartlarını tam manasıyla göz önünde bulundurmamızı hatta olayları teneffüs etmemizi sağlamaktadır. Tez çalışması çerçevesinde, yurt içinde ve yurt dışında bulunan eserler ile çevrimiçi kütüphanelerden kitap ve makale katalogları taranmış, müzelerin internet üzerinden erişilebilen kaynakları incelenmiş ve ilgili eserler belirlenmeye çalışılmıştır.

Malazgirt Savaşı gibi Anadolu tarihinin önemli dönüm noktalarını içeren konular, Türklerin Anadolu’ya gelişi, Bizans-Selçuklu karşılaşması ve siyasî etkileşim gibi başlıklar üzerine birçok kitap, makale ve az sayıda tez mevcuttur. Bu yayınlar genellikle tarihsel gelişmeleri ele almaktadır. Döneme ait kaynaklar ise Selçuklu-Bizans karşılaşmasını ve sonrasındaki süreci birinci ağızdan anlatırken, sıkça kendi yorumlarını da katmışlardır. Bu eserler, dönemin siyasî, tarihi ve sosyal yaşamını aktaran en önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

Bahsedilen siyasî ilişkileri ve tarihi seyri inceleyen kitaplar ve makaleler dışında, Bizans-Selçuklu siyasî, politik ve kültürel ilişkilerini konu alan çok az sayıda tez bulunmaktadır. Mevcut tezler çoğunlukla Anadolu’da Bizans-Selçuklu karşılaşmasının sonrasındaki tarihsel süreçleri ele almış ve iki uygarlık arasındaki askerî ve siyasî gelişmelere odaklanılmıştır.

I.V. Kullanılan Kaynaklar

XIII. yüzyılda yaşayan İbn Bîbî, 1231 civarında Konya'ya gelmiş ve 1282 yılı dolaylarında ölümüne kadar Anadolu Selçukluları'nın hizmetinde bulunmuştur. Yazar, *el-Evamirü 'l-Ala 'iye fi 'l-Umuri 'l-Ala 'iye* adlı Farsça bir eser kaleme almıştır. Kitaba bu ismi verme nedenini de eserinde açıklamıştır; buna göre, kitap Sultan Alaeddin Keykubad'ın yaşamı ve faaliyetlerini anlattığı için bu adı taşımaktadır. Selçukluların erken dönemine dair kaynakların yetersizliği nedeniyle İbn Bîbî, anlatımına 1192'de tahta çıkan Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'den başlamış ve olayları kendi dönemine kadar getirmiştir. Ancak, tarihçi olmadığı için olayların tarihlerine pek yer vermemiş, verdiği tarihlerden bazıları da hatalı olmuştur. Buna rağmen, aktardığı olayların çoğuna ya bizzat tanıklık etmiş ya da tanık olan kişilerden öğrenmiştir. Eseri, Anadolu Selçuklu Devleti tarihinin en önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilir. İbn Bîbî, Anadolu'da siyasî birliğin sağlanması sürecinde Türkiye Selçukluları ile Türk beylikleri arasındaki mücadeleleri ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Çalışmamızda çevirisini Mürsel Öztürk'ün yaptığı iki cilt olarak yayımlanan T.C. Kültür Bakanlığı Yayınlarının 1996 yılı basımı eserleri kullanılmıştır.

İbn Bîbî'nin eserinden sonra Anadolu Selçukluları tarihi hakkında en önemli kaynak, Aksarayî'nin eseridir. Zamanının ilimlerini tahsil etmiş bir bürokrat olan Aksarayî, XIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'da yaşamıştır. Dört bölümden oluşan eserin dördüncü kısmı, XIII. yüzyılın ikinci yarısından XIV. yüzyılın ilk yarısına kadar Anadolu Selçukluları tarihini ele alır. Bu bölüm, yazarın kendi gözlemleri, resmî belgeler ve İbn Bîbî'nin eseri temel alınarak hazırlanmıştır. Çalışmamızda Türk Tarih Kurumu'nun 2000 yılında Mürsel Öztürk tarafından çevirisi yapılan eseri kaynak olarak kullanılmıştır. Aksarayî'nin, Anadolu'da dîvan hizmetinde bulunması sayesinde olaylara yakından tanıklık etmiş olması, eserine ayrı bir değer katmıştır. Aksarayî'nin eseri, Anadolu'daki Moğol dönemi için en önemli kaynaklardan biri olmasının yanı sıra, İbn Bîbî'nin Selçuknâme'sini tamamlayıcı niteliktedir. Ancak Aksarayî, İbn Bîbî kadar ayrıntıya girmemiştir. Buna karşın, olayların tarihlerini belirtmesi, onu diğer kaynaklardan ayıran önemli bir özellik olmuştur.

Azîmî, 1090 yılında Halep'te doğmuş ve 1163 yılında vefat edene kadar tarihe dair üç eser kaleme almıştır. Bu eserlerin en önemlilerinden biri olan *Azîmî Tarihi*, 1038-1144 yılları arasındaki Selçuklulara dair bölümüyle dikkat çeker. Ali Sevim, bu kısmı 1988 yılında Arapça metni, Türkçe tercümesi, notlar ve açıklamalar eşliğinde yayımlamıştır. Çalışmamızda, eserin 1988 yılında basılan baskısı kullanılmıştır. Azîmî Tarihi, özellikle Anadolu'da gerçekleşen Müslüman-Haçlı mücadelelerine ve Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Kirman, Irak, Anadolu ve Suriye Selçuklu Devletleri gibi bölgesel güçlere dair ayrıntılı bilgiler sunar. Ayrıca Dânişmendliler, Ahlatşahlar, Artuklular, Böriler ve Zengiler gibi dönemin diğer önemli Türk devlet ve beyliklerine de yer verir. Eser, aynı zamanda Türkler, Haçlılar ve Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu arasındaki mücadeleleri de aydınlatmaktadır.

Arap tarihçiliğinin en önde gelen isimlerinden biri kabul edilen İbnü'l-Esir, 1232/1233 yılında vefat ettiğinde, geride dört önemli tarih eseri bırakmıştır. Bu eserler arasında en değerlisi, *el-Kâmil fi't-Târih* adlı çalışmasıdır. On iki ciltten oluşan el-Kâmil fi't-Târih, Türk tarihi açısından önemli bir eserdir. Özellikle onuncu, on birinci ve on ikinci ciltleri, İslâmî döneme ait Türk tarihi hakkında geniş bilgiler içerir. Çalışmamızda Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özeydî'nin çevirisini yaptığı Bahar Yayınları 1986 yılı basımının XII. cildi kaynak olarak kullanılmıştır. Eserde, Oğuzların Anadolu'ya göçleri ile başlayan süreç detaylı olarak ele alınmıştır. 1048'de Türkmenlerin Trabzon'a yaptıkları akınlar ve Selçukluların 1054 ve 1064 yıllarındaki seferleri sırasında Anadolu, Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun durumu hakkında bilgi verilmektedir. Türkiye Selçuklu Devleti ile beylikler arasındaki siyasî gelişmeler konusunda ana kaynak olarak kabul edilen bu eser, verdiği bilgiler bakımından son derece değerlidir. Ayrıca, Celaleddin Harzemşah ve Moğolların Doğu Anadolu ile Gürcistan'da bıraktıkları etkiler de eserde yer almaktadır.

Ebu'l-Muzaffer Şemsu'd-dîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) *Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan* adlı eserini kırk cilt olarak kaleme almıştır. Bu eserde, yaratılıştan yazarın vefat yılına kadar geçen olaylar ele alınmaktadır. Müellif, 551/1056 ile 583/1087 yılları arasında gerçekleşen hadiseleri aktarırken, Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh döneminde Dîvân-ı İnşâ'da görev yapan Garsünnî'me'nin (ö. 480/1088) günümüze ulaşmayan Uyûnü't-tevârih adlı eserinden geniş alıntılar yapmıştır. Bu alıntılar, Selçuklularla ilgili diğer kaynaklarda yer almayan

bilgiler içermesi nedeniyle, Mirâtü'z-Zemân XI. yüzyıl Büyük Selçuklu tarihi açısından önemli bir kaynak haline getirmiştir. Arapça yazılan eserin Selçuklularla ilgili bölümü, Ali Sevim tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Eserin Türkçe tercümesinden yararlanılmıştır.

Urfalı bir rahip olan Mateos, XI. yüzyılın sonları ile XII. yüzyılın ortalarında yaşamıştır. Kaleme aldığı *Vekayinâme*, 952-1136 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır. Mateos'un eserine, Grigor adında bir papaz, 1163 yılına kadar yaşanan gelişmeleri anlatan bir ek eklemiştir. Mateos'un eseri, Selçukluların Doğu Anadolu'yu fethetmeye başladıkları dönemden Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna kadar olan sürece ve Türklerin Haçlılara karşı verdikleri mücadelelere ışık tutan önemli Ermeni kaynakları arasında yer alır. Eser, özellikle Çağrı Bey'in batıya düzenlediği seferlerden itibaren önem kazanmıştır. 1048'den itibaren Doğu Anadolu'da yaşanan Doğu Roma-Selçuklu mücadelesini kaydeden Mateos, Tuğrul Bey dönemine gelindiğinde Doğu Roma'nın askerî gücünün zayıflamasına dair kritik bilgiler sunmuştur. Ayrıca Mateos, Dânişmendlilerin Anadolu'daki faaliyetlerine de yer vermiştir. Bu Türk beyliğinin, kuzeydeki bölgelere Türklerin yerleşmesini sağlaması ve diğer Türk beylikleri, Haçlılar ve Doğu Roma İmparatorluğu ile olan ilişkilerini ele almıştır. Mateos'un eseri, Türk tarihçiliği açısından büyük öneme sahip olup çalışmamızda Hrant Der Andreasyan'ın, 2000 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basımı gerçekleştirilen çevirisinden yararlanılmıştır.

1226 yılında Malatya'da doğan Yahudi asıllı Abu'l-Farac, 1243'te Moğol istilası nedeniyle ailesiyle birlikte Antakya'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Antakya'da Hristiyanlığı kabul eden Abu'l-Farac, 1286 yılında Meraga'da vefat etmiştir. Abu'l-Farac'ın eseri, Çağrı Bey'in batıya düzenlediği seferlerden Anadolu Selçukluları'nın son dönemlerine kadar uzanan süreçte, Selçukluların Anadolu'daki faaliyetlerini ayrıntılı olarak anlatan önemli bir kaynaktır. Eserde, Dânişmendlilerin Doğu Roma valisinden Karadeniz Bölgesi'ndeki bazı kaleleri ele geçirmesiyle ilgili kayıtlar da yer almakta olup, bu bilgi eserin değerini artırmaktadır. Bu çalışmada, eserin Ömer Rıza Doğrul tarafından yapılan Türkçe tercümesi kullanılmıştır.

Doğu Roma İmparatoru Aleksios Komnenos'un kızı olan Anna Komnena, 1083'te dünyaya gelmiştir. Ölüm tarihi tam olarak bilinmese de 1153 yılında vefat ettiği

tahmin edilmektedir. Sarayda edebiyat, felsefe, tarih ve coğrafya gibi alanlarda eğitim alan Anna Komnena, *Alexiad* adlı bir eser kaleme almıştır. Bu eser, Dânişmendliler ve Anadolu Selçukluları'nın Doğu Roma ile olan ilişkilerine ışık tutar. *Alexiad*'da bazı tutarsızlıklar ve çelişkiler bulunsa da, Anadolu'da yaşanan olayları aktarması bakımından önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Çalışmamızda Bilge Umar'ın çevirisini yaptığı, İnkılap Kitapevi'nin 1997 yılı basımından yararlanılmıştır.

Niketas Khoniates, 1206 yılına kadar uzanan kapsamlı bir tarih eseri kaleme almıştır. Ioannes ve Manuel Komnenos dönemlerine ilişkin yazdığı *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)* çev. Fikret Işıltan eseri ile 1204 yılında İstanbul'un Haçlı işgaline uğradığı dönemi anlatan bölümler, Türkçeye tercüme edilmiştir. Niketas, eseriyle XII. yüzyılın başlarından XIII. yüzyılın ilk yıllarına kadar olan sürece kalıcı bir iz bırakmıştır. Eserinde, Doğu Roma İmparatorluğu ile Anadolu Selçuklu Devleti arasında gerçekleşen savaşlar, siyasî ve ticarî ilişkiler geniş bir şekilde ele alınmıştır. Niketas'ın çalışması, XII. yüzyıl boyunca Anadolu'da yaşanan olayları anlatan en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilir. Çalışmamızda Fikret Işıltan tarafından çevirisi yapılan 1995 yılı basımı kaynak olarak kullanılmıştır. Eseri, Müslüman, Latin, Süryani, Ermeni ve Rus kaynaklarıyla karşılaştırıldığında, Anadolu Selçuklu Devleti ile ilgili başka yerlerde yer verilmeyen birçok bilgi içermektedir. Bu nedenle, eser yalnızca Doğu Roma İmparatorluğu için değil, Anadolu Türk tarihi açısından da büyük bir değer taşımaktadır.

Tez çalışmamız bu ana kaynaklardan istifade edilerek oluşturulmuştur. Bu ana kaynakların yanı sıra Mustafa Akdağ “*Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*”; Himmet Akın “*Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*”; Adem Apak, “*Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Emeviler Dönemi)*”; Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, “*Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti*”; Yusuf Ayönü, “*Selçuklular ve Bizans*”; Auguste Bailly, “*Bizans Tarihi*”; Murat Baskıcı, “*Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*”; Tuncer Baykara, “*Gazi Şehit I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*”; Belâzurî Ahmed b. Yahyâ, “*Fütûhu'l-Buldân (Ülkelerin Fethi)*”; Nikephoros Bryennios, N., “*Tarihin Özü*”; Claude Cahen, “*Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler ve Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*”; Serdar Çavuşdere, “*Orta Çağ'da Venedik, Papalık ve Türkler*”; Celâl-zâde Sâlih Çelebi, “*Hadikatü's-Selâtin*”; Mustafa Daş, “*Bizans'ın Düşüşü*”; Işın Demirkent, “*Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I.*

Kılıçarslan” ve “Tarih Boyunca İznik ve Türk Yaşamının Bizans’a Etkilerinden Bir Kaç Örnek”; Feridun Dirimtekin, “Selçukluların Anadolu’ya Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer, Malazgirt Armağanı”; Nadia Maria El-Cheikh, “Arapların Gözüyle Bizans”; Feridun M. Emecan, “İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası”; Vladimir Gordlevskiy, “Küçük Asya’da Selçuklular”; Ernst Honigsmann, “Bizans Devletinin Doğu Sınırı”; “İbn Battûta Seyahatnâmesi”; Halil İncalcık, “Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar”; İbrahim Kafesoğlu, “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti”; Muharrem Kesik, “Anadolu Türk Beylikleri”; Guntram Koch, “Erken Hristiyan Sanatı”; Fuat Köprülü, “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu” ve “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar”; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi”; Aksel Nimet Kurat, “Çaka Bey”; Fevzi Kurtoğlu, “Türklerin Deniz Muharebeleri”; Yusuf Küçükdağ ve Caner Arabacı, “Selçuklular ve Konya”; Metrofan Vasiliyevich Levchenko, “Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi”; Erdoğan Merçil, “Müslüman Türk Devletleri Tarihi”; Georg Ostrogorsky, “Bizans Devleti Tarihi”; Georges Pachymeres, “Bizanslı Gözüyle Türkler”; Helen Parkins, “Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent”; William Mitchell Ramsay, “Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası”; Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî, “Cami’ü’t-Tevârih”; Steven Runciman, “Haçlı Seferleri Tarihi”; Hamit Sadi Selen, “Bizans Devleti (395-1453)”; Ali Sevim, “Ünlü Selçuklu Komutanları, Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman Şah” ve “Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi”; Veli Sevin, “Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası”; Strabon, “Antik Anadolu Coğrafyası Geographika: XII-XIII-XIV”; Faruk Sümer, “Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları” ve “Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri”; Faruk Sümer ve Ali Sevim, “İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)”; Âşık Paşazade, “Osmanoğulları’nın Tarihi”; Enver Behnan Şapolyo, “Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”; Mehmet Şeker, “Fetihlerle Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması”; Charles Texier, “Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi I”; Osman Turan, “Selçuklular Zamanında Türkiye”, “Türkiye Selçukluları”, “Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti”, “Selçuklular ve İslamiyet”; Bilge Umar, “Türkiyede Tarihsel Adlar”; Oğuz Ünal, “Türkiye Tarihine Giriş Horasandan Anadolu’ya”; Alexander A. Vasiliev, “Bizans İmparatorluğu Tarihi”; M. Halil Yınanç, “Türkiye Tarihi Selçuklular Devri”; Yaşar Yücel, “Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar”;

gibi yerli ve yabancı müelliflerin konu ile ilgili eserlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi ve Yurt Ansiklopedisi gibi ansiklopedilerden, konumuz özelinde istifade edebileceğimiz yayınlanmamış yüksek lisans ve doktora tezlerinden, makalelerden ve çalıştaylardan yararlanmak suretiyle toplanan bilgiler eleştirel süzgeçten geçirilip objektif bir değerlendirmeye tabi tutulmak suretiyle tezimizde kullanılmıştır.

1988 yılında düzenlenen “*I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür*” başlıklı sempozyumda sunulan tebliğlerde, Sakarya’nın Tarihi Coğrafyası, Sakarya ve çevresinin Türk Hâkimiyetine Girişi ile birlikte Anadolu Selçuklu sürecindeki siyasî mücadeleler ele alınmış, incelenmek suretiyle çalışmamıza katkı sağlanmıştır. 2017 yılında gerçekleştirilen “*Geçmişten Günümüze Sakarya Uluslararası Sempozyumu*” tebliğlerinde konumuzun içeriği bağlamında oransal bir yapıda incelendiğinde, Sakarya tarihi açısından pek fazla işlenmeyen konulardan Selçuklu ve Beylikler dönemleri olduğu anlaşılmaktadır. Sunulan tebliğler Sakarya’nın Orta Çağ sürecine ışık tutması bakımından kıymetlidir. Yine konumuz bağlamında 2016 yılında Kocaeli’de gerçekleştirilen “*Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*”, 2018 yılında “*Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu*” ve 2019 yılında “*Uluslararası Orhangazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu*” ile 2018 yılında Düzce’de gerçekleştirilen “*Konur Alp Gazi ve Düzce Tarihi Sempozyumu*” bildirileri araştırma alanımızla ilgili yararlandığımız kaynaklardan olmuştur.

Sakarya özelinde konumuzun ilgili asırları boyunca Clive Foss’un *Anadolu’daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II: Nicomedia* kitabı ve *Byzantine Malagina and the Lower Sangarius* makalesi çalışma alanımıza ışık tutması açısından önemlidir. Yerel araştırma eserleri olarak Murat Cebecioğlu’nun *Hendek Adapazarı Akyazı Tarihi ve Şeyh İsmail Vakfı Belgeleri*, Muzaffer Erendil’in *Türlü Yönleri ile Sakarya İli*, Türker Eroğlu’nun *Sakarya ve Deprem*, Sakarya Valiliği’nce yayınlanan *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sakarya*, Resül Narin’in *Sakarya Türkmen Manav Tarihi*, Nurullah Nehir’in *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adapazarı*, Fahri Yıldırım’ın *Sakarya Kaleleri* inceleme ve yararlanma alanımız olmuştur. Bunun yanında araştırma makalesi olarak Engin Bektaş “*Bithynia’nın Erken Tarihinde Sakarya Arkeolojisi*”, ve “*Sakarya’nın Arkeolojisi ve Sakarya Müzesi*”, Adem Işık *Eskiçağ Tarihinde Sakarya ve Çevresi*”, Enver Konukçu, “*Sakarya’nın Tarihi Coğrafyası*” olarak çalışma alanımıza katkı sağlamışlardır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BAŞLANGICINDAN XI. ASRA KADAR SANGARIUS (SAKARYA) VE ÇEVRESİ

1.1. Sakarya Adının Menşei

Sakarya ili, adını ilin topraklarını güneyden kuzeye bölen Sakarya nehrinden alır. Türk tarihinde de önemli konumu ile özdeşleşen Sakarya ismininin bazı kaynaklarda Luwi dili kökenli olduğu iddia edilmektedir.¹⁰ Yazılı tarihi MÖ XII. asra kadar bilinen Sakarya’da sırasıyla Brigler (Frigler, MÖ XII. yy-VII. yy.), Kimmerler (MÖ VI. yy.) Persler (Anadolu Süreci MÖ 543- MÖ 333), Lydialılar (MÖ 687- MÖ 546), Mariandynler (MÖ 5. yy.), Bithynialılar (Asya Trakları, Trakya Bithyniaları MÖ 297-MÖ 74), Romalılar (MÖ 27- MS 395) ve Bizanslılar (330-1453) hüküm sürmüşlerdir.¹¹

Yöredeki Türk iskânından önceki döneme ait en önemli kalıntı, VI. asırda Bizans İmparatoru Justinianus’un emriyle yapılmış olan Sangarius Köprüsü’dür. Bizans İmparatorluğu döneminde Anadolu ana askerî yolun kullanımı XII. asra kadar devam etmiş, ancak XII. asırda Latinlerin İstanbul’u işgalinin ardından yol üzerinde askerî yapıların inşâsında bazı gelişmeler olmuştur. Bu askerî yolun Bizans dönemindeki kullanımı sırasında, Bizans İmparatoru Justinianus Sakarya (Sangarius) Irmağı üzerinde köprü inşâ ettirmiştir. İmparatorun bu dönemde Anadolu’nun iç bölgelerinde kentlerin gelişimine önem verilmiştir. Bazı Bizans kaynaklarında Pontogephyra olarak adı geçen bu köprü, bugün yatağını değiştiren Sakarya nehrinin o zamanlardaki akarı üzerine kurulmuştur.¹² Bu nedenle adını içinden akan Sakarya Nehri’nden alan Sakarya, Ada Nahiyesi olarak adlandırılan küçük bir yerleşme olarak kurulmuş olup Sakarya Nehri’nin iki kolu arasında meydana gelen adacıktan dolayı bu adı alır.¹³

¹⁰ Bkz. Bilge Umar, *Türkiyede Tarihî Adlar*, İstanbul, İnkılap Kitapevi, 1993, 705.

¹¹ Murat Cebecioğlu, *Hendek Adapazarı Akyazı Tarihi Ve Şeyh İsmail Vakfı Belgeleri*, Hendek Belediyesi Yayınları, İstanbul 2011, 3; Türker Eroğlu, *Sakarya ve Deprem*, Sakarya, Sakarya Valiliği Yayınları, 2000, 1.

¹² Ayça Tiryaki, “Sangarius Köprüsü”, *1. Sakarya ve Çevresi Tarih-Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Sakarya, SAÜ Yayınları, 1998, 204.

¹³ Adem Işık, “Eskiçağ Tarihinde Sakarya ve Çevresi”, *Sakarya İli Tarihi*, Sakarya, 2005, I, 49.

Bölgenin adı, Roma ve Bizans kaynaklarında MÖ VII yy.- MÖ74 yılları arasında burada yaşayan Bithynialılara dayalı olarak “Bithynia” olarak geçmektedir. Strabon’a göre Sakarya ismini veren Sangarios/Sangarius, kökenini Sangia isimli yöreden almaktadır.¹⁴

1.2. Coğrafi Özellikleri ve İklimi

Anadolu’nun Asya ile Avrupa arasında bulunması, değişik iklimleri üzerinde taşıması, çeşitli ürünlerin yetişmesi ve özellikle boğazlara sahip bulunması, jeopolitik değerini daha da artırmaktadır. Bu özellik Anadolu’yu medeniyetin beşiği yaparken pek çok kavmin ihtirasını da üzerine çekmiştir. Kültürlerin geçiş noktası olan Anadolu, üzerinde hâkimiyet kuran devletlerin ihtiyaçları doğrultusunda farklı askerî, ticarî, dînî ve stratejik güzergâhlara sahip olmuştur. Siyasî hareketliliğin sürekliliği, ticarî faaliyetlerin etkisi, kentsel ve kırsal alanlarda belirli farklılıklarla toplumsal hayatın ekonomik katmanlarına yön vermiştir.¹⁵

Bithynia Bölgesi; ticaret akışında çok ayrıcalıklı bir yere sahip olan İstanbul’un Anadolu yakası, Sakarya, Kocaeli, Bursa, Yalova, Düzce, Bolu, Zonguldak ve Bartın illerinin önemli bir alanını kapsayan coğrafya bölümü içerisinde yer almaktaydı.¹⁶ Strabon “*Geographika*” isimli eserinde Bithynia Bölgesinin sınırlarını şu şekilde tanımlamaktadır: “*Bithynia, doğuda Paphlagonialılar, Epiktonlar ve Mariandynlerin bir kısmı; kuzeyde Sangarius Irmağı’nın denize döküldüğü yerden Byzantion (İstanbul) ve Khalkedon’a kadar Pontos Denizi; batıda Propontis (Marmara Denizi); güneyde ise Mysia ve Hellespontos Phrygia’sı olarak bilinen Phrygia Epiktetos ile sınırlıdır.*”¹⁷ Bithynia sınırlarını tanımlarken Bithynia Bölgesi’nin doğu sınırı olarak Sangarios Irmağı (Sakarya Nehri) tanımlaması olmuştur. Bu açıklamaya göre Bithynia Bölgesi’nin Sangarius Irmağı doğusunu geçmediği sonucuna varılmaktadır.

Anadolu coğrafyasında hâkimiyet kurmak isteyen devletlerin aralarındaki siyasi mücadele ve karışıklıklar, ticaret güzergâhlarına yansımıştır. Doğu Roma İmparatorluğu

¹⁴ Enver Konukçu, “Sakarya’nın Tarih Coğrafyası”, Sakarya, *Sakarya İli Tarihi*, SAÜ Yayınları, 2005, 14 vd.

¹⁵ Helen Parkins, *Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent*, çev. Ömür Harmanşah, İstanbul, Homer Kitapevi, 2010, 13.

¹⁶ Hülya Boyana, “Bithynia Bölgesinin Tarihi ve Kullandıkları Takvim”, Kocaeli, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, 2017, I, 153.

¹⁷ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap: Geographika: XII-XIII-XIV)*, çev. Adnan Pekman, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993, 5-8.

ve Sasani Devleti arasında mücadelelerin olduğu dönemde (565-641) ulaşımda karşılaşılan zorluklar, ticaretin Hindistan, Kızıldeniz Mısır ve Sakarya, Kocaeli güzergâhıyla İstanbul hattında yoğunlaşmasına sebep olmuş, bunun sonucunda Anadolu’da kuzeybatı-güneydoğu güzergâhlı bir ticaret yolu gelişmiştir.¹⁸

Bizans İmparatorluğu için özellikle VII. asırda Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye gibi bölgelerin kaybedilmesinden sonra Anadolu hem ekonomik olarak hem de sosyal ve siyasî bakımdan önem arz etmekteydi. Anadolu topraklarının genişliği ve verimliliği, nüfus özellikleri, iklimi, maden yataklarının ve ticaret yollarının mevcudiyeti Anadolu’yu Bizans İmparatorluğu’nun en değerli toprakları yapıyordu. Bizans, VII. asır ortalarından itibaren ordusunun büyük bir kısmını Anadolu’da yer alan ve Thema adı verilen eyaletlerinde tutmaktaydı. Anadolu, Bizans döneminde ticaret yollarının üzerinde yer almasının getirdiği konumun yanı sıra aynı zamanda kutsal topraklara giden Hristiyanların da geçiş güzergâhını oluşturuyor olması bakımından kıtalar arası önemini koruyordu. Bu dönemde inşa edilen manastırlar dolayısıyla dînî ve kültürel pek çok önemli yapıya sahipti. Sakarya coğrafyasının yakınlığı dolayısıyla İznik ve İzmit gibi coğrafyada yaşayan dînî liderler ve aziz kültü, Anadolu’nun kültürel durumuna katkıda bulunmaktaydı.¹⁹

Sakarya ili topraklarının gerçek alanı 5.015 km², izdüşüm alanı ise 4.821 km²’dir. İl toprakları coğrafi değerler bakımından, 40° 17' - 41° 13' kuzey enlemleri ile 29° 57' - 30° 53' 'doğu boylamları arasında yer alır. İl topraklarının şekli, kuzeyden güneye doğru bir dikdörtgene benzemektedir. Anadolu’nun boğazlara giden coğrafyasında jeopolitik bir öneme sahip olan Sakarya ili, Marmara bölgesinin kuzeydoğu köşesinde, Karadeniz’e de kıyısı olan bir ildir.²⁰

Sakarya ve çevresi, başlangıçta sadece Ege Denizi’ne komşu bir alana verilen “Asya” adıyla tanımlanan bir coğrafyayı içermekteydi. Daha sonra bu ad, tüm kıtanın topraklarına yayıldı ve Büyük Asya’nın (Asia Major) ilk olarak yalnızca Sakarya’ya, ardından Kızılırmak’a kadar olan batı kesimine Küçük Asya denilmeye başlandı.

¹⁸ Adnan Eskikurt, “Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları”, Muğla, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2014, 33, 17.

¹⁹ M. Murat Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2009, 16.

²⁰ Sena Nur Akbaş, *Sakarya İli Hudutlarında Bizans Mimari Plastiğinin Belgelenmesi (Geyve-Pamukova ve Akyazı İlçeleri)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, 5.

Anadolu kavramı ise Bizans döneminde ortaya çıktı. Bu terim, Bizanslıların “*güneşin doğduğu yer*” anlamında kullandığı Yunanca Anatolia kelimesinden türetilmiştir. Anatolia kelimesi daha sonra Türkçenin ses uyumuna uydurularak Anadolu şeklini almıştır.²¹

Bizans İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu gibi ticaretini deniz hâkimiyetine dayandırmaktadır. Fakat Doğu Akdeniz’in kara hudutlarının geniş olması sebebiyle bu coğrafyada karadan gelecek tehdit daha fazladır. Türk ve Slavlar tarafından yapılan akınlardan dolayı Bizans ülkesinin savunması daha önemli bir konu olmuştur. İtalyan şehir devletleri Venedik ve Cenevizliler’in Akdeniz’de yükselişine kadar Bizans İmparatorluğu deniz hâkimiyetini elinde tutmuştur. Kara ticareti ise Asya’nın içlerinden, Hint’ten ve Afrika’dan gelen büyük ticaret yolları ile Bizans İmparatorluğu topraklarından geçerek denize varmıştır. Mezopotamya-Suriye yolu, Güney Kafkasya’da ve Anadolu’da bulunan stratejik noktalar bu dönemde komşu devletlerin hâkimiyet altına almak istedikleri yolları oluşturmaktaydı.²² Sakarya ve çevresi bu açıdan geçiş güzergâhında önemli bir coğrafyaya sahip olmuştur.

Sakarya’nın batıdaki sınırını Kocaeli’nin merkez, Kandıra ve Gölcük ilçeleri, doğudaki sınırını Bolu’nun Mudurnu, Göynük ilçeleri ve Düzce ili ile Düzce’nin Akçakoca ilçesi, kuzeydeki sınırını Karadeniz, güneydeki sınırını ise Bilecik’in Osmaneli ve Gölpazarı ilçeleri oluşturur. Arazisinin büyük bir kısmı düz ovalarla plâtolardan meydana gelen Sakarya ilinin Bolu ile Bilecik illerine komşu olan doğu ve güney tarafları dağlıktır. Bolu dağlarının devamı olan bu dağların güney kolunu Keremali, Karadağ, Samanlı dağları; kuzey kolunu ise Çam dağları teşkil etmektedir. Çam dağları batı yönünde ilerleyerek Sakarya kıyılarına ulaşmakta, İzmit yönüne devam etmektedir.²³

Sapanca Gölü’nün hemen güneyinde yükselen Samanlı dağ (Sophon) Nicomedeia ile Nikaia arasında doğal bir sınır oluşturmaktaydı.²⁴ Sapanca Gölü bu yüksek dağa olan yakınlığından dolayı Boane Limne ve Sunonensis Lacus adlarının

²¹ Tuncel, “Anadolu”, 106.

²² Hamit Sadi Selen, “Bizans Devleti (395-1453)”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 1995, X, 3, 69-70.

²³ Cebecioğlu, *Hendek Adapazarı Akyazı Tarihi Ve Şeyh İsmail Vakfı Belgeleri*, 3.

²⁴ Hale Güney, “Antik Çağ’da Nicomedia (İzmit) Kenti’nin Jeopolitik Önemi”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara, ICANAS, 2013, 38, 1470.

yanı sıra Sophon adı altında da anılmıştır.²⁵ Sakarya Nehri'nin batısında başlayan Samanlı Dağları, Nicomedia şehrinin kuzeyinde de yükselir. Bölgede, kayın, köknar ve meşe ağaçlarından oluşan zengin ormanlar bulunmaktadır. Özellikle gemi yapımında kullanılan ahşap, bölgeye önemli bir ekonomik değer katmıştır.²⁶

Önemli bir stratejik güzergâhta bulunan Sakarya ve çevresi İpek Yolu gibi İlk Çağ ve Orta Çağ'da Çin, Ortadoğu ve Batı ülkeleri arasında kullanılan ana ticaret yolu üzerinde olmuştur. İpek Yolu güzergâhını açıklayabilmek için İpek Yolu'nun aslında tek bir hat olmayıp birçok güzergâha sahip bir yol ağı olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Doğu ve batı arasında olduğu kadar, kuzey ve güneyi de bağlayan, ülkeler ve milletlerin kültürel ve ekonomik ticaretlerinde önemli bir ulaşım ağı ve savaş zamanlarında da askerî amaçlar ile kullanılabilen bir tür stratejik özelliğe sahip sistem olduğunun bilinmesi güzergâhların daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. İpek Yolu yalnızca ipek ticaretinin yapıldığı bir yol olmayıp dönemin ihtiyaçlarına göre birçok ürünün taşındığı uluslararası bir ticarî yol ağıdır.

İpek Yolu'nun Anadolu'nun kuzeybatısından geçen güzergâhı, Bizans döneminde doğudan İznik'e giden ve Bursa-Karadeniz bağlantısının sağlandığı eski anayol olduğu kabul edilen; İbn-i Battûta'nın XIV. asırda İznik'ten Kastamonu'ya giderken izlediği eski yol olarak gösterilmektedir. İbn Battûta Seyahatnâmesi'nde İznik'ten sonra geceyi Mekece köyünde bir fakihin evinde geçirdiklerini ve oradan ayrıldıktan sonra atı ve hizmetkârları ile seyahat eden bir Türk hatununun Yenice'ye yönelmesi üzerine yolu kaybetmemek için onları takip ettiklerini ve oldukça şiddetli aktığını anlattığı Sakarî Nehri'nin (Sakarya Nehri) kenarına vardıklarını anlatır. Battûta Geyve, Göynük, Mudurnu, Bolu, Gerede ve Borlu'dan (Safranbolu) geçerek Kastamonu'ya varmıştır.²⁷

Halil İncalcık, İpek Yolu'nun Anadolu'nun kuzeybatısındaki güzergâhının iki kısma ayrıldığını; birinin Ankara-Beyazıt- Nallıhan-Göynük diğerrinin de yukarıda belirtildiği üzere İznik'ten başlayan ve Sakarya Nehri üzerinden ilerleyerek Mekece'ye varan Geyve-Yenice-Göynük-Mudurnu-Bolu şeklinde devam eden güzergâh olduğunu

²⁵ Clive Foss, *Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II: Nicomedia*, çev. F. Yavuz Ulugün, İzmit, İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayını, 2002, 11.

²⁶ Güney, *Antik Çağ'da Nicomedia (İzmit) Kenti'nin Jeopolitik Önemi*, 1472.

²⁷ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi I*, çev. Sait Aykut, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, 430-439.

belirtmiştir. Anadolu'nun kuzeybatı kesiminde yer alan Taraklı-Göynük-Mudurnu-Bolu güzergâhında yolcuların konaklaması için kervansarayların ve hamamların yapıldığı bilinmektedir.²⁸

Sakarya ilinin en önemli akarsuyu, Mekece yakınlarında il arazilerine giren 1160 km. uzunluğundaki Sakarya ırmağıdır. Sakarya ırmağı Karasu ilçesinin batısından Karadeniz'e dökülmektedir. Sapanca Gölü'nün suyu çoğalıp taşınca Çark suyuna akar, Çark suyu da Ferizli'nin kuzeyinde Seyfiler köyü yakınlarında Sakarya ırmağı ile birleşmektedir. Sakarya ilinde bozulmuş bir Karadeniz iklimi görülmekle birlikte yazları daha sıcak ve kışların daha soğuk olduğu görülmektedir. İlin kuzey kısmında bozulmuş Karadeniz iklimi hâkimken güneye doğru gidildikçe Akdeniz ikliminin tesiri hissedilir.²⁹

Konumuz çerçevesinde Sakarya ve çevresinin iklim özellikleri dolayısıyla Orta Çağ siyasi mücadeleleri sürecinde kışlak ya da yaylak olarak tercih edildiği de gözlemlenmektedir. Bu açıdan Sakarya'nın hem yaylak hem de kışlık amaçlar için uygun olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Selçuklu Devleti ordusu ve Moğol ordusu Anadolu'da Aksaray yakınlarındaki Ribat-ı Kılıçarslan, Delice, Niksar, Karabük, Sakarya³⁰ ve Konya gibi bölgelerde kışlamışlardır. Yaylak olarak seçilen bölgeler genellikle yazın serin, suyu bol ve otlığı zengin olan yerlerdir.

1.3. İlkçağ Dönemi

Birçok medeniyetin hüküm sürdüğü kültür ve medeniyetler beşiği diye ifade edilen Anadolu coğrafyası³¹ tek bir medeniyetin tesiri altında kalmamış, farklı kültür bölgeleri arasındaki kültürel etkileşim karşılıklı ve çok yönlü bir olgu haline gelmiştir. Antik çağlardan beri önemli ticaret yollarının kesiştiği Bithynia Bölgesi birçok farklı medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bölgedeki kentler, ticaret yolları üzerinde bulunmanın getirdiği ekonomik avantajlar sayesinde nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu yerler olmuştur. Bu durum, ticaretin yanı sıra mimari gelişmeyi ve nüfus artışını

²⁸ Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, 219.

²⁹ Recep Yurt, "Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden Sakarya İline Olan Göçler ve Sakarya Nüfusuna Etkilerinin İncelenmesi", Adapazarı, *I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, 22-23 Haziran 1988, 7.

³⁰ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, TTK Yay., 2000, 253.

³¹ Ekrem Akurgal, *Türkiye'nin Kültür Sorunları ve Anadolu Uygarlıklarının Dünya Tarihindeki Önemi*, Ankara, Bilge Yayınevi, 1988, 14.

da beraberinde getirmiştir. Bu durum, Bithynia kentlerinin siyasî, kültürel ve sosyo-ekonomik açıdan birbirleriyle sürekli etkileşim halinde olmaları sonucunu doğurmuştur. Bölgedeki ticaretle doğrudan bağlantılı olan başlıca kentler ise şunlardır: Nicomedia, Apameia, Nikaia, Kalkedon, Prusa, Kios, Prusias Ad Hypium, Apollonia, Claudiopolis, Hadriani, Herakleia Pontika, Tios-Teiton, ve Iuliopolis.³² Sakarya bölgesi çok işlek bir güzergâh konumunda bulunduğu için, tarihin en eski çağlarından beri doğal kaynakları ile tercih edilen bir yerleşme bölgesi olmuş ve çeşitli milletlerin ilgisini çekmiştir.

Sakarya ve çevresi, Eskiçağ'da Hititlerle başlayarak Lidyalılar, Frigler, İskender İmparatorluğu, Bithynia Krallığı ve Roma egemenliği gibi birçok medeniyetin etkisi altında kalmıştır.³³ Sakarya ve çevresi klasik dönemde Bithynia olarak adlandırılan coğrafi alanın bir parçasını oluşturuyordu. Bu isim, bölgeye yerleşen ve sonrasında aynı adı taşıyan bir krallık kuran Bithynialılardan kaynaklanmaktadır.³⁴ Sakarya'nın kilit bir konumu olan coğrafya, tarih boyunca Balkanlar ve Trakya ile Anadolu arasında bağlantı sağlayan bir bölge olmuştur. Ancak, Sakarya sınırları içinde çok büyük yerleşimler bulunmamıştır. Denize kıyısı bulunan Bithynia bölgesi, nüfus yoğunluğu ve bilinirliği yüksek bir bölgeydi. Geniş limanlarıyla öne çıkan bu bölge, Bizans'ın kuruluşundan önce Avrupa ve Yunanistan kolonileri için önemli bir ticaret merkezi olarak hizmet görmüştür.³⁵

En eski yerleşim yerlerinin Karadeniz, İstanbul Boğazı ve İzmit Körfezi tarafından çevrili olduğu, doğuda da Sakarya'ya değin uzandığı anlaşılan Bithynia bölgesi sonraları güney, güneydoğu ve doğuya doğru genişlemiştir. Bölgenin güneydeki sınırını Sangarius (Sakarya) nehrinin güneybatı ucundan başlayıp doğu-batı yönünde uzanan Sündiken dağları belirlemektedir.³⁶

Bugünkü Sakarya il sınırları içerisinde kalan bölgede, antik çağda bağımsız şehir devletleri şeklinde bir yapılanma görülmemiştir. Bunun başlıca sebepleri, Sakarya'nın Bithynia bölgesinin tam merkezinde yer alması ve stratejik öneme sahip Sakarya Nehri'nin bu bölgeden geçmesidir. İstanbul Boğazını ve bu boğazın güney ağzında

³² Emrah Varol, *Bithynia Bölgesi, Ticaret Yolları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, 49-50.

³³ Muzaffer Erendil, *Türlü Yönleri ile Sakarya İli*, İstanbul 1982, 17.

³⁴ Engin Beksaç, "Bithynia'nın Erken Tarihinde Sakarya Arkeolojisi", *Sakarya İli Tarihi*, 2005, I, 11.

³⁵ Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi I*, çev. Ali Suat, Ankara, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002, 95.

³⁶ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara, TTK Yay., 2019, 36.

kurulmuş olan önemli şehir İstanbul, Kuzey Anadolu'nun çeşitli merkezlerine bağlayan son derece önemli bir yolun bu bölgeden geçmesine rağmen, bu dönemde bu ovada bir şehir kurulmamıştır. Bunun nedeni, Sakarya Nehri'nin ve kollarının düzensiz akışı, sık sık yatak değiştirmeleri ve ovanın büyük bir kısmının çalılık ve ormanlarla kaplı olması gibi faktörlerden kaynaklanmaktadır. Bu sebeplerle, İlk ve Orta Çağ'larda bu bölgeye yerleşim için uygun bir ortam oluşmamıştır.³⁷

Ancak daha önemli stratejik konuma sahip Nicomedeia (Kocaeli), Nikaia (İznik), Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğlisi), Prusias Ad Hypium (Düzce), Bithynion (Bolu) ve Prusias (Bursa) kentleri bu sınırların dışında kurulmuşlar ve bu şehirlerin arasında kalan Aşağı Sakarya Bölgesi adı geçen şehirlerin egemenliğine dâhil edilmiştir. Sakarya'nın da dâhil olduğu Bithynia Bölgesi antik dönemden itibaren bir transit merkezi konumu dolayısıyla yük deposu ve ticaret merkezi olmuştur.³⁸

İçinde iki küçük Thrak boyunun yaşadığı Thyni ve Mariandyni yörelerini birbirinden ayıran Sangarius Nehri ve Sakarya il merkezinin hemen doğusundaki küçük Tarsia (Tersiye/Küçük Esence) aşılarak I. Prousius (İÖ. 229-182) tarafından yeniden kurulmuş olan Prousius'e (Düzce/Konuralp) varılır. Yine Boane ve Sunonensis gibi adlar taşıyan Sophon Gölü (Sapanca Gölü) Bithynia Küçük Asia'da yer alan önemli su varlıklarındandır.³⁹

Bu coğrafi konumu nedeniyle de bölgeye prehistorik çağlardan beri ufak yerleşimler mevcuttur. Bu noktada Sakarya bölgesiyle ilintili olarak en önemli erken yer adları arasında Malagina, Tarsie ve Sapon gibi yerler olmuştur. Sapon, Sapanca Gölü ve çevresiyle ilgili iken Tarsie de daha çok Akyazı çevresindeki düzlük alana denk gelmektedir.⁴⁰

1.4. Roma Dönemi Sakarya

Batı Anadolu, Roma hâkimiyetinden önce dahi şehirlerin kurulduğu, ticaretin, zanaatın ve kültürel yaşamın geliştiği bir bölgeydi. Bu gelişmişlik, Roma'nın dikkatini Anadolu'ya çeken önemli bir faktördü. MÖ 200'lerden itibaren Akdeniz'in en büyük gücü haline gelen Roma İmparatorluğu, Batı Anadolu'yu önemli bir merkez haline

³⁷ Metin Tuncel, "Türkiyede Yeni Şehirler Adapazarı Örneği", *1. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Sakarya Üniversitesi, 22-23 Haziran 1988, 2.

³⁸ Boyana, *Bitinya Bölge Tarihi ve Kullandıkları Takvim*, 154.

³⁹ Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, 39-45.

⁴⁰ Bektaş, "Bithynia'nın Erken Tarihinde Sakarya Arkeolojisi", 13.

getirdi. MÖ 100 yılından itibaren Anadolu, Fırat'a kadar olan bölgeyi kapsayan eyaletlere ayrılmıştır. “Asia, Pontos, Bithynia, Galatia, Kappadokia, Kilikia, Lykia ve Pamphylia” gibi eyaletlerin⁴¹ oluşturulmasıyla şehirleşme süreci hız kazanmıştır.

Küçük yerleşimleri barındıran Adapazarı düzlüğü Roma İmparatorluk Dönemi'nde Bithynia'ya bağlı olarak büyük olasılıkla tümüyle Nicomedeia kentinin himayesindeydi. MÖ 97-94 yıllarında tahta geçen IV. Nicomedes döneminde, MÖ 88 yılında Pontus Kralı VI. Mithradates tarafından Bithynia ele geçirildi, ancak Roma Diktatörü Sulla tarafından bu işgal sona erdirilir. IV. Nicomedes, MÖ 74 yılında öldüğünde Bithynia'yı Roma'ya bırakır, bu durum Sakarya'nın da Roma hâkimiyeti altına girmesine neden olur.⁴²

Sakarya'yı da kapsayan Bithynia bölgesindeki Roma hâkimiyeti, İmparator Diokletianus (284-305) döneminde önemli bir dönüşüm ve değişim sürecine girmiştir. Bu dönemde, Roma İmparatorluğu'nun merkezinin doğuya kaydırılmasıyla Nicomedia, Roma şehrinin yerine başkent olarak seçilmiştir. Diokletianus, burada bulunan sarayı genişleterek imparatorluğu buradan yönetmiştir.⁴³ Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması ile doğudakinin ilk merkezi Nicomedia olmuştur. Bithynia'nın bu gözde körfez şehri zamanla gelişme göstermiştir.

İzmit'in (Nicomedia) Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi yapılması ve Konstantinos'un Konstantinopolis'i (İstanbul) kurması Anadolu'da merkez ile bağlantısı bulunan kuzey güzergâhlarının ön plana çıkarak daha çok önem kazanmasını sağlamıştır. Bu yol güzergâhları eyaletler arası bağlantıları, eyaletlerdeki üst düzey yöneticilerinin idarede etkili olmalarını, ordunun nakledilmesini, ülkenin çeşitli yerlerinde yetiştirilen ürünlerin ve yolcuların ulaşımını sağlıyordu. Bizans sürecine evrilen mirasta bu güzergâhlar, başkentten doğu taraflarına yapılacak olan harekâtlarda ordu birliklerinin bulunduğu Thema'ların güzergâhta ilerleyen ordulara katılmalarını sağlaması bakımından askerî bir öneme sahiptir.

⁴¹ Stephen Mitchell, *Geç Roma Anadolu'sunda Klasik Dönem Kent ve Yerleşmelerinin Gelişimi, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, çev. Leyla Çapan, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1996, 196.

⁴² Nurullah Nehir, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adapazarı*, Ankara, İksad Yayınevi, 2020, 8.

⁴³ Mustafa Daş, “Bizans Döneminde Kocaeli”, Kocaeli, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu- II*, 2016, I, 101.

Başkent Konstantinopolis'ten başlayan güzergâh; İzmit, İznik, Lefke, Eskişehir, Sivrihisar gibi noktalardan geçerek Köprüköy'e ulaşıyor ve Kızılırmak'ı geçtikten sonra birkaç kol üzerinden ilerleyerek Sakarya ve çevresini de kapsayarak Anadolu'ya yayılıyordu. Kuzey'den gelen güzergâhın başlangıç noktası İzmit olup, bu güzergâh kuzey hatları üzerinden (Çankırı, Gerede, Mecitözü, Niksar, Amasya, Şebinkarahisar, Trabzon, Erzurum) ilerleyerek Tebriz'e kadar varmaktaydı.⁴⁴

Bithynia'nın bu metropolü ile daha az öneme sahip doğu komşusu Prusias ad Hypium (Düzce) arasındaki sınırı, Hendek'in kuzeyinde denize doğru uzanan Çamdağ'ın oluşturduğu tahmin edilmektedir.⁴⁵ Bazı araştırmacılar Yaşlı Plinius'ın verdiği bilgilere dayanarak Nicomedeia'nın doğu sınırını Sapanca Gölü'nde veya Sakarya Nehri'nde sonlandırarak Adapazarı Ovası'nın tamamen Prusias'a ait olduğunu kabul etmektedir. Bithynia bölgesini kabileler halinde özellikle İzmit Körfezi'nin kuzeyinde Karadeniz'e ve Sakarya Nehrine doğru bir alanda; Bilecik, İznik, Bolu ve Sakarya'yı içine alacak şekilde konum olarak Kocaeli Yarımadası'na tekabül ettirmişlerdir.⁴⁶

Nikaia'nın egemenlik alanının ise doğuda Bolu sınırlarında Mudurnu'ya kadar uzandığı kesindir. Buna paralel olarak Nikaia'nın büyük rakibi ve Bithynia'nın önde gelen metropolü olan Nicomedeia'nın da doğuya Hendek civarına kadar uzanması muhtemeldir. Sangarius Nehri denize kadar ulaşan uzun yolculuğunun son aşamasında Nicomedeia'nın egemenlik sahasından geçtiği için kentin bazı vatandaşlarına bu önemli nehrin adı verilmiştir.⁴⁷

Geyve Boğazı'nın güneyinde kalan Geyve, Taraklı ve Pamukova bölgeleri ise Nikaia kentine aitti. Nikaia'nın egemenlik sahasının doğuda Mudurnu yakınlarına ulaşmakla birlikte bu dönemde İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan yol konumunda olan bölge Nallıhan üzerinden Ankara'ya ulaşmaktaydı.⁴⁸ Bölgenin sık bir yerleşim ağına sahip olmasına rağmen burada da büyük yerleşimler oluşmamıştır. Sapanca Gölü'nün

⁴⁴ Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*, s. 16-20.

⁴⁵ Mustafa Adak- N. Eda Akyürek Şahin, "Katalog der Inschriften im Museum von Adapazarı", *Gephyra*, 2005, 2, 134.

⁴⁶ Hale Güney, "Hellenistik Dönem Öncesi Bithynia'da Hellen Kolonileri ve Bithynialılar Arasındaki İlişkiler", *Belleten*, 2017, LXXVIII, 282, 408-409.

⁴⁷ Mustafa Adak, "Roma Dönemi'nde Sakarya", *Geçmişten Günümüze Sakarya*, Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Sakarya 2018, 15.

⁴⁸ Cengiz Akbulak, *İznik Depresyonunun Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından İrdelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, 331.

güneyinden Akyazı'ya kadar uzanan Samanlıdağ (Sophon) silsilesi Nicomedeia ile Nikaia arasında doğal sınır oluşturmaktaydı. Bu ana güzergâh üzerinde çeşitli istasyonların ve pazar yerlerinin bulunması doğaldı. Sakarya ve çevresinin genel anlamda Bithyina tarihi ile ele alındığında Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Roma hâkimiyeti altında Augustus döneminden (MÖ 63-MS 14) III. asrın ortalarına kadar kesintisiz bir refah ve barış dönemi geçirdiği söylenebilmektedir.⁴⁹

Anadolu'nun ana kervan yollarından birisi olarak çağlar boyunca önemini koruyan bir güzergâh olduğu görülmektedir. Nicomedia (İzmit) ve Merzifon'un Bizans döneminin önemli din merkezleri olduğu söylenebilir. Bu yolun güvenceye alınması için yol üzerinde çeşitli noktalarda hem Roma hem Pontus kaleler inşâ etmiştir. Roma dönemine ait bu dönemde Sakarya merkezinde sandık mezarları ile daha geç döneme ait kiremit mezarlarına rastlanmıştır.⁵⁰

Sakarya'nın Antik dönemde Nicomedia'nın egemenlik sahasına ait kısımlarında yerleşim yoğunluğunun çok daha düşük olduğu görülmektedir. Bu, doğu-batı ana güzergâhının askerî amaçla da kullanıldığı Nicomedia ve Prusias kentlerinde ele geçen birçok yazıttan anlaşılmaktadır. Bu kentlerin soyluları ordularıyla beraber Part cephesine giden veya oradan geri dönen imparatorlara refakat etmiş olmakla övünmektedirler.⁵¹

Tayin edilen bazı saygın vatandaşlar İmparatoru ve ordusunu sınırda karşılamak için görevlendiriliyorlardı. Bu soylular İmparator ve ordusuna komşu kent sınırına kadar refakat ediyorlar, İmparatorun ihtiyaçlarını gideriyorlar ve de orduya erzak temini için pazar yerleri kuruyorlardı. Dolayısıyla bu ana güzergâh üzerinde çeşitli istasyonların ve pazar yerlerinin bulunması doğaldır. Bu ana güzergâh üzerinde yer alan, Adapazarı'na en yakın ve görece önemli yerleşim Tarseia adıyla da bilinen Tarsos'tur (Küçük Tersiyе/Küçük Esence) XIX. asrın sonlarında bölgeyi ziyaret eden von Diest ve von der Goltz Küçük Tersiyе yakınında Şıra Tepe'de sur kalıntıları ve büyük bir sarnıcın varlığı

⁴⁹ Fahri Yıldırım, *Sakarya İlindeki Bizans Kaleleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, 10.

⁵⁰ Nehir, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adapazarı*, 8-9.

⁵¹ Mustafa Adak, "Roma Dönemi'nde Sakarya", 16.

hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca köyde çok miktarda mimari öge görülmüş; ayrıca tepenin güneyinde büyük taşlarla döşenmiş antik bir yolun varlığı not edilmiştir.⁵²

Kaynarca ve çevresinin Roma Dönemi'nde Nicomedeia kentinin bünyesinde bulunduğu dair somut bilgiler sunulmakla birlikte bu dönemde doğuda Sapanca (Sophon) gölünü içine alıp, Sakarya Nehrine (Sangarios'a) kadar genişlediği bilinmektedir.⁵³ Sakarya sınırları içerisinde yer alan Taraklı ve Geyve Roma İmparatorluk Dönemi'nde Nikaia kentine bağlı bulunmaktaydı. Kırsal kesimde yaşayan kişilere ait bulunan mezar taşları, üzerlerine işlenen yün ve sepet gibi tarım aletleri ile yazıtlarda geçen kişi ve meslek isimleri bölgenin etnik ve sosyokültürel yapısına önemli bir ışık tutmaktadır.⁵⁴

Romalılar MÖ I. asırda Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirdikten sonra, bu toprakları ticarî merkezleri Roma'ya bağlamak amacıyla yeni yollar inşâ etme ihtiyacı hissettiler. Bu kapsamda Balkan yarımadasını Anadolu'ya bağlayan yeni bir yol yapıldı. Ancak MS 330 yılında İstanbul'un kurulması ve Roma İmparatorluğu'nun başkentinin İstanbul'a taşınmasıyla Anadolu'daki yol sistemi yeni ihtiyaçlara göre kökten değişti. Artık ana yollar İstanbul'u merkez alacak şekilde değişiklik göstermiştir.⁵⁵

Kuzeyin soğuk denizlerinden sıcak denizlere incek istilâyı ancak boğazlarda durdurmak mümkün olabilmiştir. Anadolu, tarih boyunca daima yerleşim ve savaş alanı olmuştur.⁵⁶ Anadolu coğrafyasında önemli bir geçiş güzergâhına sahip Sakarya da kurulduğu dönemden itibaren Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı medeniyetlerine binlerce yıl kültür kalıntılarıyla yoğrulmuş ve kesintisiz yerleşim imkânı sağlamıştır. Sakarya'nın bu yol ağları üzerinde başkent Konstantinopolis'e (İstanbul) yakınlığı, İstanbul'dan Anadolu'ya açılan yol güzergâhları üzerinde bulunması ve güçlü savunma sistemleri nedeniyle önemli hale gelmiştir. Anadolu'nun siyasî tarihinde birçok farklı devlet ve yönetim bulunmasına rağmen ticaret yollarının izlediği güzergâhın genellikle aynı yol ağı üzerinde olduğu da anlaşılmaktadır.

⁵² Fahri Yıldırım, *Sakarya Kaleleri*, Adapazarı Büyükşehir Belediyesi Yay. 2004, 97.

⁵³ Taner Aksoy, *İzmit (Nicomedia) Su yolları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi S.B.E., 2015, 9.

⁵⁴ Hüseyin Sami Öztürk- Selen Kılıç Aslan, "Nikaia'dan Yeni Yazıtlar II", *Gephyra*, 2002, 9, 110.

⁵⁵ William Mitchell Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1960, 77.

⁵⁶ Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti*, Konya, Eğitim Yayınevi, 2012, 2.

1.5. Bizans Dönemi Sakarya

Roma'nın güçlü devlet geleneğini miras alan Bizans İmparatorluğu, VI. asırdan itibaren Persler ve Avarlarla mücadele etti. VII. asırda Arapların yükselişiyle Afrika ve Asya'da önemli toprak kayıpları yaşayan Bizans, VIII. asırda bir kısım toprağı geri almayı başardı. Bu dönemde Balkanlara yerleşen Slav ve Bulgarlar, VIII. asırdan itibaren Bizans'ı tehdit etmeye başladı ve hatta IX. asırda İstanbul'a kadar ilerlediler.

Makedonya Hanedanlığı döneminde (867-1081) Bizans, Balkanlardaki tehditleri bertaraf etmeyi başardı. Abbasilere karşı Suriye ve Doğu Anadolu'da zaferler kazanan Bizans, gücünü yeniden tahkim etti. II. Basileios (976-1025) döneminde, 1014 yılında Bulgarları yenerek Tuna Nehri'nin güneyinde Bizans kontrolünü yeniden sağladı ve doğuda Gürcistan'ı ele geçirerek imparatorluğun sınırlarını Azerbaycan'a kadar genişletti. Ancak Bizans'ın bu güçlü görüntüsü uzun sürmedi. Taht kavgaları, askerî ve sivil bürokrasi arasındaki çekişmeler, 1054'te Roma Kilisesi ile yaşanan ayrılık ve XI. asrın ortalarında bozulan idari, askerî ve ekonomik düzen, savunma sisteminin çökmesine yol açmıştır.⁵⁷

VI. ve VII. asırlar, Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) sınırlarının, özellikle Müslüman Arapların saldırılarına maruz kaldığı asırlardır. Müslüman Araplar İstanbul'u ele geçirme ve Bizans zenginliklerine sahip olma amacıyla gerçekleştirdikleri seferlerde doğal olarak Bithynia bölgesi ve Sakarya yöresinden geçiş yapmışlardır. 716 yılında Sapanca Gölü yakınlarından geçerek bölgede varlığını hissettiren Mesleme bin Abdumelik komutasındaki Araplar Sapanca Gölü yakınlarından geçerek İzmit'i kuşatmışlardır. Bu sefer sırasında Sakarya ve çevresi büyük zarar görmüştür. Neredeyse hey yıl Anadolu'ya akın düzenleyen Arapların bölgede son kaydedilen varlığı 781 yılına tarihlenmektedir; bu tarihten sonra bölge uzun süre Bizanslıların elinde kalmıştır.⁵⁸

Bizans İmparatorluğu döneminde Sakarya, Bithynia bölgesinin askerî ve siyasî merkezi olarak önemli bir rol oynamıştır. İmparator Herakleios (640-641) Avar, Slav, Sasani ve Arap saldırılarına karşı koymak ve İmparatorluğun askerî, siyasî ve ekonomik bütünlüğünü korumak için thema sistemini kurdu. Bu sistemde, düzenli gelire sahip olmayan askerlerin ihtiyaçları bulundukları bölgelerde karşılanarak, hem geçimleri

⁵⁷ Mustafa Daş, *Bizan'ın Düşüşü*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2006, 13-14.

⁵⁸ Yurt Ansiklopedisi, *"Sakarya"*, İstanbul, Anadolu Yayıncılık adına sahibi Nazar Büyüm, IX, 1982, 6455.

sağlanmış hem de bölgenin savunması güçlendirilmiştir. Toprağa yerleşen askerler, barış zamanlarında çiftçilik yaparken, savaş zamanlarında orduya katılıyorlardı.⁵⁹

Bizans Dönemi kaynaklarında Anadolu'nun thema sitemine bağlı olarak siyaset sahnesinde askerî yolun dağ yolu, üst yol ya da yukarı yol olarak adlandırıldığı görülmektedir. Haçlı seferleri sırasında bu yol “Hızlı Yol” olarak tanımlanmış bu yol üzerinden Antakya'ya geçildiği belirtilmiştir.⁶⁰

Bizans'ın thema sistemi, Roma döneminden farklı bir idari yapılanma benimsemiştir. Roma dönemine ait bölge isimleri yerine, Obseikon, Bukkellarion ve Anatolikon gibi yeni isimler kullanılmıştır. İlk etapta dört büyük thema oluşturulmuş ve VIII. asrın ikinci yarısına kadar en güçlü thema, başkent Konstantinopolis'i (İstanbul) korumakla görevli olan Opsikion theması olmuştur. Anadolu'nun kuzeybatısında konumlanan Opsikion theması, başkentten güvenliğini sağlamak için stratejik bir öneme sahipti.

Konstantinopolis'e yakınlığı ve doğudan gelen saldırılara karşı savunma stratejisinde önemli rol oynaması sebebiyle, Opsikion adındaki askerî ana birim, Optimatation ve Boukellarioi olmak üzere iki küçük askerî birim oluşturmuştu. Bu savunma ağı, iki konsantrik halka şeklinde düzenlenmiş kale şehirlerden oluşuyordu. Dış halkayı oluşturan en güçlü şehirler, Eskişehir (Dorylaion) ve Kütahya (Kotyaion) idi. İç halkayı ise Bursa (Prusa), İzmit (Nicomedia) ve İzmit (Nikaia) oluşturuyordu; bu şehirler o dönemde Sakarya sınırlarını da içeriyordu. Hem kendi merkezî yönetimini isyanlara karşı korumak hem de Opsikion themasına karşı bir denge unsuru oluşturmak için İmparator V. Konstantinos'un kurmuş olduğu Optimatation theması, VIII. asırdan XI. asra kadar sadece İmparatorluğun değil Anadolu'nun idarî ve askerî tarihi için de önemini koruduğu anlaşılmaktadır.⁶¹

Bölgenin stratejik öneminden dolayı da hem İmparator V. Konstantinos'tan sonra başa gelen İmparatorlar hem de themanın yöneticileri olan domestikoslar, başşehir Konstantinopolis'e yakın olmasından dolayı Optimatation coğrafyasına ve themasına idarî

⁵⁹ Hüseyin Hakan Gazioğlu, *Bizans Karanlık Çağında Polisin Sonu, Ekonomik Düzen: Amorium Örneğinde Ortaçağ Bizans Kentleşmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, 50-51.

⁶⁰ Anna Komnena, *Alexiad (Malazgirt'in Sonrası)*, çev. Bilge Umar, İstanbul, İnkılap Kitapevi, 1997, 333.

⁶¹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara, TTK Yay., 2011, 89-91.

ve askerî anlamda ciddi önem vermişlerdir. Nitekim bu askerî ve idarî bölge, ordunun yeniden düzenlenmesin yanı sıra birliklerin gündelik ihtiyaçları ve özellikle teçhizat ile lojistik ihtiyaçlarının karşılanması için merkez üssü olarak görünmektedir. Bu durum hem doğudan hem de batıdan kaydırılan birliklere sıradan bir coğrafyada değil birliklerin ihtiyaçlarını karşılayabileceği yeni yaşam/garnizon sahalarının kurulmasını da sağlamıştır. İlerleyen asırlarda thema yönetiminin zayıflamasıyla Bizans'ın merkezi otoritesi de sarsılmıştır. Nitekim çeşitli milletlere mensup olan Normanlar ve Franklar gibi thema askerî yol sınırlarının muhafızlarından bir kısmının Anadolu Selçuklu Devleti tarafına geçmiş, İmparator Vatatzes tarafından XIII. asrın ilk yarısında Rumeli'den getirilip bu sınır bölgesine yerleştirilmiş olan Peçenek ve Kumanlar da Anadolu Selçuklu Devleti tarafına katılmışlardır.⁶²

Sangarius (Sakarya) olarak şehre adını veren nehir, hiç şüphesiz bu dönemde kente ait bilinen en önemli unsurdur.⁶³ Erken Bizans döneminde ekonomik, askerî ve yönetime hizmet eden bir yol ağı üzerinde ırmak, dere ve bataklık araziye denk gelen yerlerde var olan yolun devamını sağlamak için köprüler yapılmıştır. Bu dönemde bölgenin önemine binaen bayındırlık işleri yapılmış Erken Bizans döneminde İmparatorun adını taşıyan şimdiki adı Beşköprü olan yerde Justinianus Köprüsü askerî yol ağı üzerinde inşâ edilmiştir.⁶⁴ 340 metre uzunluğuyla dikkat çeken Sangarius (Sakarya) Köprüsü erken Bizans dönemine ait yöredeki imar faaliyetlerinin önemli yapılarından biri olmuştur.⁶⁵

1057 yılında Isaac Komnenos, Paflagonya'da İmparator ilan edilince İmparatorluk güçlerini Sakarya ve çevresine yönlendirerek Sakarya Nehri üzerindeki köprüyü yıkmak ve Sapanca Dağları'nın zirvelerini işgal etmekle görevlendirir. Ancak İmparatorluk güçleri hedeflerine ulaşamaz.⁶⁶ İmparatorun Sakarya Nehri üzerindeki köprüyü yıktırma talebi başkentten gelebilecek saldırıları önlemeye yönelik bir önlem olabilir. Bu bağlamda il içinden geçen kuzey Anadolu yolunun bu dönemde kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

⁶² Işın Demirkent, *Bizans Tarihi Yazıları (Makaleler, Bildiriler, İncelemeler)*, İstanbul, Dünya Kitapları/Tarih, 2005, 14.

⁶³ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 509.

⁶⁴ Nurullah Nehir, Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adapazarı, 10.

⁶⁵ Guntram Koch, *Erken Hristiyan Sanatı*, çev. Ayşe Aydın, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, 120.

⁶⁶ Foss, *Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II: Nicomedia*, 19.

Sakarya ve çevresi İznik, İzmit, Frigya Bölgesi ve Eskişehir'e kadar uzanan Sakarya Nehri kanalıyla Anadolu'ya bağlantı sağlamaktaydı. Batısındaki dağ sıraları arasından geçen yol ile Orta Çağ başkenti İznik'e bağlanırdı. Bu yollar üzerinde gerçekleşen ticaret, bölgeye büyük refah ve zenginlik getirmekteydi.⁶⁷ Tarih sahnesine çıktığı andan itibaren Anadolu'ya uzanan önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Sakarya, İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan önemli bir kesişme noktası konumundaydı.

⁶⁷ Betül Çakmak, *“İznik (Nikaia) Kentinin Bizans Orta Çağında Sosyal ve Kültürel Yaşamı”*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi S.B.E., 2019, 24.

İKİNCİ BÖLÜM

XI. ASIRDAN XIII. ASIR SONUNA KADAR SANGARIUS (SAKARYA) VE ÇEVRESİ

2.1. Kutalmışoğulları'ndan Önce Anadolu ve Sakarya'ya İlk Akınlar

Anadolu'ya ilk Türk akınlarının IV. asırdan itibaren Avrupa Hunları ve Sakalar gibi Türk kavimleri tarafından yapıldığı bilinmektedir.⁶⁸ İslamiyet'in Araplar arasında yayılması ile Hz. Peygamberden sonra dört halife dönemi bilhassa Hz. Ömer döneminde başlayan yoğun fetih hareketleri sürecinde ilk islamî fetihlerin bir ayağı da Anadolu'ya ulaşmıştır. Emeviler ve Abbasîler döneminde de Anadolu'ya olan bu akınlar fasılalarla devam etmiş hatta bu fetih hareketlerinin bir sonucu olarak İstanbul dahî dönem dönem kuşatılmışsa da başarıya ulaşmamıştır.⁶⁹ Bu ilk islamî akınlarda Marmara, Ege ve Karadeniz bölgeleri ele geçirilmeye çalışılmış, bu amaçla düzenlenen akınlarda özellikle Maveraünnehir'den getirilen Türk birlikleri, fetih ordularında görevlendirilmiştir. Esasen o devirde halifenin “Hassa Ordusu”⁷⁰ Türklerden teşkil edilmişti. Böylece Türk birlikleri Tarsus, Adana, Misis, Maraş, Amid Diyarbakır), Hades (Göynük/ Bolu), Malatya, Meyyafakirin (Silvan), Kalikala (Erzurum), Ahlat ve Malazgirt gibi sınır şehirlerinde yerleştiler.⁷¹

Anadolu'da Halife Harun Reşit zamanında Arapları Bizanslılardan ayıran askerî bölge olan Antakya, Maraş ve Malatya'da kaleler yapılmıştır. Yine bu tarihlerde Horasan'dan göçen Türkler Tarsus'tan Erzurum'a kadar uzanan alana yerleştirilmişlerdir.⁷² Bu durumun ise ileriki dönemlerde Anadolu'nun, Selçuklular tarafından fethini hızlandıran bir etmen olduğu söylenebilir.

⁶⁸ Abdullah Kaya, “Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme”, *EKEV Akademik Dergisi*, 2014, 59, 211.

⁶⁹ Anadolu'ya yapılan ilk İslami fetihlerle alakalı bkz.; Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân (Ülkelerin Fethi)*, çev. Mustafa Fayda, İstanbul, Siyer Yayınları, 2013, 200 vd.-225 vd.; Emeviler dönemi İstanbul kuşatmaları ile alakalı bkz. Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Emeviler Dönemi)*, İstanbul, Ensar Yayınları, 2013, 60-65; 192-195.

⁷⁰ Abbasiler dönemindeki Hassa ordusuyla ilgili teferruat için bkz. Mehmet Azimli, “Abbâsiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Hassa Ordusu”, *Yeni Türkiye*, 2016, 82, 554-568. https://isamveri.org/pdfdrg/D01266/2016_82/2016_82_AZIMLIM.pdf, Erişim Tarihi (01.10.2024)

⁷¹ Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Ankara, DİB Yayınları, 2019, 22.

⁷² Vladimir Gordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular*, çev. Abdülkadir İNAN, Ankara, T.T.K Yayınları, 2015, 25.

Gerek bu ilk fetih akınları sırasında gerekse IX. asrın sonlarına doğru hilafet ordusunda hâkim konumda olan Türk akıncıları, Anadolu'nun içlerine kadar fetihlerde bulundular. Sakarya ve çevresi de bu akınlar sırasında uç beyleriyle tanışmış olmalıdır. Nitekim bu ilk fetih girişimlerinde Hades (Göynük), Eskişehir ve Sakarya isimleri zikredilmektedir. Fakat bu ilk fetihler, geçici ve kısa süreli olmuş, Bizans zamanla tekrar güç toplayarak buraları geri almıştır. İmparatorluğun merkezi yönetimle idare edilmesine karşın yerel yönetimin güçlü bırakılması ve Anadolu'yu kapsayıcı politikası bölgenin bir süre daha korunmasını sağlamıştır. Batı Anadolu'da XI. asra kadar kısmî başarıların dışında Müslüman hâkimiyeti olmamıştır.⁷³

İslâm-Bizans mücadeleleri ve savaş halinin devam etmekte olduğu bu süreçte, bir yandan Anadolu'nun doğu, kuzey ve güneyi önem kazanmakta ve aynı zamanda Doğu-batı ticaret yolları Müslümanların eline geçmekteydi. X. asırdan itibaren kuzeyde Trabzon, güneyde Antalya limanlarının ticarî önemi artmış, Batı Anadolu dışında ticaretin getirdiği bir refah, Müslümanlar lehine artıp yaygınlaşırken; Bizans ticaret yapamamaktaydı. Türkmen uç beyleri de ortamın sosyal koşullarını değerlendirerek Batı Anadolu ve Marmara bölgesine yöneldiler.⁷⁴

Selçuklular Çağrı Bey'in keşif seferi sırasında Anadolu'yu ilk kez tanımışlardı. 999'da müttefiki Samanoğlu Devleti, Gaznelilerle Karahanlıların ortak harekâtı sonucu yıkılınca Selçuklular bu iki büyük devlet arasında sıkışıp kalmıştı. Bu şartlar altında Selçuklular kendilerine yurt olabilecek yer arayışına girdi.⁷⁵ Çağrı Bey de bahsedilen sebepten dolayı batıyı keşfe çıktı. Van gölü civarına ulaşan Çağrı Bey ve maiyetindekiler burada Vaspuragan kralı Senekerim'in ordularıyla karşılaşarak onları ağır bir mağlubiyete uğrattı. Buradan sonra kuzeye yönelerek Azerbaycan'a kadar ilerleyen Çağrı Bey ve maiyetindekiler, kendilerine yurt olabilecek çok güzel bir ülke görerek Anadolu'yu ilerde yurt edinme amacını da düşünerek keşif seferi yapmışlardır.⁷⁶

⁷³ Muharrem Öçalan, *Sakarya İli Ağızları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, 10.

⁷⁴ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972, 135.

⁷⁵ Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *Cami'ü't-Tevârih*, çev. E. Göksu-H. H. Güneş, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, 71.

⁷⁶ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebreus), *Abû'l-Farac Tarihi I*, çev. Ö. R. Doğrul, Ankara, TTK Yay., 1987, 293; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara, TTK Yay., 2000, 19.

Anadolu'da nüfusu az olan bu yerler yaylak-kışlak hayatına uygundu. Üstelik büyük bir güç tarafından savunulmuyordu. İşte 1021'de tamamlanan bu keşif seferi Selçukluların Anadolu'yu yurt edinmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur.⁷⁷ 23 Mayıs 1040'da Dandanakan savaşında Gaznelilere karşı büyük bir zafer kazanan Selçuklular, Tuğrul Bey'in önderliğinde Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardı. Bu gelişmenin akabinde Çağrı Bey'den haberini aldıkları yurdu ele geçirmek üzere harekete geçtiler. 1045'ten sonra Kafkasya ve Anadolu üzerine seferler düzenlemeye başlayan Selçuklu orduları Romalıların Doğu Anadolu'daki savunma hatlarına büyük zararlar verdiler.⁷⁸

Anadolu'ya ilk Türkmen akınları vaktiyle Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuz beylerinin yönetimindeki Türkmenlerin düzenledikleri ve belirli bir fetih planı içinde olmayan, Tuğrul ve Çağrı beylerin egemenliğini tanımak istemeyen gayri-nizamî akınlardı. Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna zemin hazırlayan Dandanakan Savaşı'nı (1040) izleyen yıllarda Gazneliler ile araları açılan Türkmenlerden bazı gruplar, batıya doğru hareketle Irak ve Azerbaycan üzerinden Hakkâri bölgesine gelmişlerdir. Sonrasında Mervanoğulları Beyliği egemenliği altındaki Diyarbakır ve Cizre yörelerine akınlar yapmışlardır. Hatta kısa bir süre Musul'u da işgal eden bu Türkmen gruplarını, bu bölgelerin hâkimi olan emirler, Sultan Tuğrul Bey'e şikâyet etmişlerdir. Tuğrul Bey de bu işgalci Türkmenleri Bizans topraklarına sevk etmiştir.⁷⁹

1043 yılından kısa bir süre sonra Tuğrul Bey'in görevlendirdiği Selçuklu şehzadeleri yönetimindeki kuvvetler, Bizans'a tabi Gürcü ve Ermeni topraklarına akınlarda bulunmuşlardır. 1047-1048 yıllarında Büyük Zap Suyu kıyısında Ermeni ve Gürcü kuvvetleriyle yapılan savaşta Selçuklu kuvvetleri yenilmiş, fakat daha sonra İbrahim Yınal komutasındaki güçler 1048 yılında Hasankale önlerinde Ermeni ve Gürcüleri yenilgiye uğratmışlardır.⁸⁰

Büyük Selçuklular, Tuğrul Bey (1040-1063) zamanında İran ve Horasan'ı ele geçirerek Anadolu hudutlarına ulaşmış ve Bizans İmparatorluğu ile komşu olmuşlardı.

⁷⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti*, İstanbul, Fuat Köprülü Armağanı, 1943, 259-274.

⁷⁸ Muhammed el-Azîmî et-Tenûhî, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, çev. Ali Sevim, Ankara, TTK Yay., 1988, 8.

⁷⁹ Ali Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları Malazgirt Armağanı*, Ankara, TTK Yay., 1993, 219-230.

⁸⁰ Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları Malazgirt Armağanı*, 219.

1048 yılında Bizanslılarla yaptıkları savaşı kazanan Selçuklular, asıl hedefleri Fatımîler olmakla birlikte, Bizans İmparatorluğu ile anlaşmazlıkların çözümlenememesi ve Türkmen göçlerinin batıya doğru olan baskısı nedeniyle Anadolu'ya yöneldiler. Bu dönemde Selçuklu orduları Van ve Erzurum çevresini ele geçirdi. 1059'da Türk birlikleri ilk defa olarak İmparatorluk arazisinin kalbine, Sivas'a kadar ilerlediler.⁸¹ Alparslan (1063-1072) döneminde ise fetihler Kayseri'ye kadar uzandı ve Türkmen akınları Orta Anadolu'ya kadar ulaştı.

Tuğrul Bey döneminde Selçuklu akıncı kuvvetlerinin Anadolu'ya seferleri devam etmiş ve Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Sultan Alparslan döneminde de Selçuklu Bizans çatışmaları aralıksız sürmüştür. Sultan Alparslan dönemi (1063-1072) Anadolu'nun fethinin başlangıcıdır. Tuğrul Bey devrinde (1040-1063) Doğu Anadolu'da bazı yerler ele geçirilmişse de Anadolu'da siyasi hâkimiyetin el değiştirmesi Alparslan zamanında olmuştur. Sultan Alparslan döneminde Selçuklular Anadolu'da daha çok etkin olmuşlardır. Sultan Alparslan Ani ve Kars Kalelerini fethedip ayrıca Gürcistan'ın önemli bir bölümünü ele geçirerek Bizans nüfuzunu Ermenistan ve Gürcistan'dan atmıştır.⁸²

Sultan Alparslan Doğu Anadolu'da Erciş ve Malazgirt kalelerini de fethettikten sonra, Diyarbakır da bir süre konaklayıp, Ergani ve Siverek civarında fetihler yapıp Bizans hâkimiyetindeki Urfa Kalesini kuşatmak istemiştir. Ancak kalenin güçlü bir şekilde savunulması ve kuşatmanın uzaması üzerine Mısır'a gitmek için Halep'e hareket etmiştir.⁸³

Ancak en önemli gelişmeler Selçuklu hükümdarı Haleb'i kuşatmakta iken olmuştur. Bu sırada Bizans İmparatoru Romanos Diogenes kendisine gönderdiği bir elçi ile "Ahlat, Erciş, Malazgirt ve Menbiç kalelerinin teslimi ile hediyeler göndermesini, aksi takdirde büyük ordusuyla harekete geçeceğini" bildirmiştir. Bunun üzerine Sultan Alparslan Mısır'a gitmekten vazgeçmiş, yiyecek sıkıntısı nedeniyle ordusunun bir kısmını terhis etmiş ve Musul'a gitmek üzere Silvan'a gelmiştir. Ancak burada Bizans

⁸¹ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, Nakışlar Yayınevi, 1980, 73-74.

⁸² Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fî Tarihi'l-Âyan* (nşr. A. Sevim), Ankara, TTK Yay., 1968, 117; Ayrıca bkz. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, TTK Yay., 1993, 185 vd.

⁸³ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andreasyan, Ankara, TTK Yay., 2000, 139-140.

İmparatorunun Malazgirt'i işgal edip yakınlar gelmiş olduğu haberini alan Sultan Alparslan, Doğu Anadolu'daki hareket üstleri olan Ahlat'a geçmiştir.⁸⁴

Anadolu fetihlerine önem veren Alparslan, 1068 yılı başlarında yeniden Gürcistan'a sefere çıksa da doğu sınırlarındaki bazı olaylar nedeniyle devam edememiştir. Sultan Alparslan, ordusunun bir kısmını Kutalmışoğlu Emir Mansur ve Süleyman, kardeşi Yakuti, eniştesi Eri-Sığı (Erbaşgan) ve Sunduk gibi şehzade ve emirlerin kumandasına bırakarak Anadolu'dan ayrılmıştır. Bu kumandanlar Bizans topraklarına sürekli akınlarda bulunmuşlar ve bu akınlar Bizans'ın birçok kalesinde büyük tahribatlara neden olmuştur.⁸⁵

Sakarya ve çevresine uzun yıllar hükmeden Bizans İmparatorluğu, X. asır ve XI. asrın başlarında güçlü bir dönem yaşasa da asrın sonlarına doğru zayıflamaya başladı. 1048 yılında Hasankale Savaşı'nda Selçuklulara yenilen Bizanslılar, Erzurum ve Van Gölü çevresinden çekilmek zorunda kalmışlardı. Türklerin Orta Anadolu'ya kadar ilerlemesini durdurmak amacıyla IV. Romanos Diogenes (1068-1071) döneminde seferberlik ilan edildi. İç sorunlar ve Yakındoğu'da Türklerin ortaya çıkışı bu süreci hızlandırdı ve 1071'de Malazgirt Savaşı'nda Bizans ordusu büyük bir yenilgiye uğradı.⁸⁶ Bu zafer üzerine Halife el-Kaim Biemrillah Sultan Alparslan'a bir mektup göndererek onu kazandığı zaferden dolayı kutlamış Arap ve Acem hükümdarı ünvanı ile hitap etmiştir.⁸⁷

Her ne kadar Malazgirt Savaşı sonrası Sultan Alparslan ve IV. Romanos Diogenes arasında bir barış antlaşması imzalanmış⁸⁸ olsa da, İstanbul'daki taht değişikliği bu antlaşmayı geçersiz kıldı. Bunun üzerine Sultan Alparslan, komutanlarına Bizans topraklarını fethetme emri verdi ve kısa süre içerisinde Anadolu'da önemli mevkiiler Türk hâkimiyetine girdi. Selçukluların Anadolu'da hâkim güç haline geldiği

⁸⁴ Feridun Dirimtekin, *Selçukluların Anadolu'ya Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer, Malazgirt Armağanı*, Ankara TTK Yay., 1993, 241.

⁸⁵ Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları Malazgirt Armağanı*, 223.

⁸⁶ Nadia Maria El-Cheikh, *Arapların Gözüyle Bizans*, çev. Mehmet Morali, İstanbul, Alfa Yayınları, 2012, 178.

⁸⁷ Faruk Sümer ve Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, Ahbârü'd-devleti's-Selcukiyye Tercümesi, Ankara, TTK Yay., 1988, 11.

⁸⁸ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 143.

bu süreçte Selçuklu komutanı Artuk Bey kumandasında Türk güçleri 1072 yılında Sakarya kıyılarına kadar bütün Anadolu'yu fethetmişlerdir.⁸⁹

Sultan Alparslan'ın Rumlar ve Türkmenlerin savaşmasına da bir itirazı olmamıştır, çünkü bu durum Türkmenlerden gelecek tehlikeleri engellemektedir. Türkmenlerin hiçbir siyasal amaçları olmamasına rağmen burada askerî bir direnç gösterilmemiş ve doğuya tekrar dönmeleri için zorlanmamışlardır. Fakat Bizans Devleti Türklere karşı direnecek durumda değildi ve en önemli etken de Bizans siyasî gruplarının birbirleri ile yaptıkları kavgada Türklerden yardım isteyip, kentlerin kapılarını açmaları olmuştur. Ayrıca Doğu Anadolu'nun tüm nüfusunun Rum olmaması, aralarında Ermeni veya Monofizit Yakubilerin⁹⁰ bulunması da onların işini kolaylaştırmıştır. Çünkü bu nüfusun Bizans ile bağları zayıftı ve bazı durumlarda Bizans ordularının zayıflığını gördüklerinde, kuşatmacılara boyun eğmişlerdir.⁹¹

Anadolu XI. asır ortalarında Selçuk Türklerinin ilk saldırılarıyla sarsılmaya başlamış ve 1071 Malazgirt Savaşı ile yaklaşık iki asır süren barış süreci tamamen sona ermiştir. Önceki sınır savunmalarının yıkılmasıyla kalelerin inşâsı acil bir gereklilik olarak yeniden ortaya çıkmış ve Bizans hanedanlığının sonuna kadar da bu ihtiyaç devam etmiştir. Bu dönemin ilk kaleleri, Türk akınlarına karşı koymak amacıyla, özellikle Sakarya ve çevresinde inşâ edilmiştir. Daha sonraki kaleler ise Anadolu'nun Bizans tarafından yeniden fethedilmesini sağlamak için yapılmıştır. Akınlar süresince inşâ edilen bu uzun seri halindeki kaleler, Türk saldırılarından sürekli tehdit altında olan bir ülkeye güvenlik sağlama çabasını temsil etmekteydi.⁹²

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Sultan Alparslan uzun zamandır Bizans sınırında bekleyen Türkmen kabilelerinin reislerine Kızılırmak'a kadar bütün Doğu Anadolu

⁸⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 36.

⁹⁰ 451'deki Khalkedon Konsili'nde alınan kararları kabul etmeyen Antakya Süryani Kilisesi taraftarları Bizans'ın yoğun baskısına maruz kalmışlardır. Khalkedon karşıtı Süryaniler, Yakub'a izafeten Yakubî olarak anılmaya başlarlar. Monofizit kavramıyla ise Yakubî Süryanilerin Khalkedon karşıtlığının merkezinde Hz. İsa'nın tabiatı tartışmaları yer almaktadır. Yakubî Süryanilerinin bu tartışmalarda Hz. İsa'da iki tabiat bulunduğu kararına yaptıkları itiraz yedinci yüzyıldan itibaren İstanbul ve Roma Kiliselerinin liderlik ettiği Khalkedon taraftarlarınca monofozit (tek tabiatçı) şeklinde biraz da itham içeren bir kavramla tanımlanmışlardır. Bkz. İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Taşrasında Bir Patriklik: Yakubî Süryani Patrikliği", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2018, VII, 2, 157-158.

⁹¹ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul, e Yayınları, 1979, 80-81.

⁹² Fahri Yıldırım, *Sakarya İlindeki Bizans Kaleleri*, 10.

arazisini mülk ve ikta olarak vermiştir.⁹³ Böylece Türk kuvvetleri Anadolu'nun iç kısımlarına kadar girmişlerdir. Bizans Devleti, Türklere karşı bir yandan kalelerini tahkim ederken, Türkler hızlı bir şekilde ilerlemiş, doğuda Malatya, güneyde Tarsus, kuzeyde Erzurum'da uç bölgeler tesis ederek, Bizans ülkesini kıskaç altına almışlardır.⁹⁴

Malazgirt Savaşı sonrası Anadolu'da Emîr Saltuk Erzurum'u, Emir Artuk, Mardin, Amid, Mencilirt, Malatya, Harput'u Danişmend, Kayseri, Zamanti, Sivas, Develi, Tokat, Niksar ve Amasya'ya, Çavuldur, Maraş ve Sarız'ı, Emîr Mengücek Gazi, Erzincan, Kemah, Kögonya'ya (Şebin Karahisar) yerleşmek suretiyle kuvvetli bir şekilde hâkim oldular. Sultan Melikşah, vezir Nizamülmülk'ün tasvibiyle beyler arasındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için Kutalmışoğlu Süleyman'ı hükümdar olarak Anadolu'ya gönderdi.⁹⁵

Erzurum, Erzincan ve Bitlis çevresinde ortaya çıkan beylikler, Doğu'da Anadolu'nun savunma hattı olan Kars-Erzurum-Bingöl havalisini kontrol etmekteydi. Türklerin Azerbaycan'dan Anadolu'ya giriş güzergâhının yanı sıra Doğu Anadolu'dan İç Anadolu'ya ilerleme yolu olan Fırat, Karasu, Murat, Kelkit, Çoruh vadileri gibi önemli su yollarıda bu beylikler tarafından elde tutulmaktaydı. Bir süre sonra Hasankeyf, Harput ve Mardin gibi yerlerde Artuklu beyliklerin ortaya çıkmasıyla Türk hâkimiyeti Güneydoğu Anadolu'ya ulaşmıştı. Artuklular vasıtasıyla da bu bölgenin kadim ticaret ve uygarlık merkezleri Türk idaresine girmiş oluyordu.⁹⁶

Danişmendliler ise Türk hâkimiyetini Ankara-Çankırı-Kastamonu hattına taşıyarak Yeşilirmak-Kızılırmak boylarını kontrol altında bulundurmuşlardır. Böylece İç Anadolu'nu savunma hattı da Türklerin eline geçmiş oluyordu. Aynı zamanda Malatya, Sivas, Kayseri gibi Anadolu ticareti açısından büyük öneme sahip şehirler de Bizanslıların kontrolünden çıkmıştı. Aynı şekilde Bizanslıların Karadeniz'e paralel şekilde batıdan doğuya doğru uzanan ve İran seferleri açısından büyük önem verdiği yol da Taşova-Niksar havalisinden itibaren Danişmendlilerin eline geçmişti.⁹⁷

⁹³ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 185.

⁹⁴ Gordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular*, 25.

⁹⁵ Sultan Alparslan'ın Malazgirt sonrası emirlerine Bizans'ın içlerine doğru ilerlemelerini emretmesi üzerine ilk dönem beylikler olarak adlandırılan süreçte Anadolu'da kurulan beyliklerle ilgili bkz. Sümer-Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, 4.

⁹⁶ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, Ankara, TTK Yay., 1990, 1-43.

⁹⁷ Muharrem Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2018, 60-61.

Bizans ile Türkler arasındaki ilişkiler, ilk fetihler döneminde genellikle keşif amaçlı akınlar ve vur-kaç saldırıları şeklinde gerçekleşiyordu. Ancak Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın devletinin kurulmasıyla birlikte bu ilişkiler kurumsallaşmaya ve Bizans aleyhine derinleşmeye başladı. Bizanslılar, daha önce Arap istilaları sırasında sınır boylarında önemli geçitlere ve stratejik noktalara müstahkem mevzilerden oluşan bir savunma hattı kurmuşlardı. Bu savunma hattını korumak için de sınır boylarına asker konuşlandırmışlardı.⁹⁸ Bu uygulama Türk akınları döneminde de devam etti.

Doğu ve İç Anadolu'da siyasi hâkimiyetin tedricen el değiştirdiği bu dönemde Sakarya ve çevresinde Batı Anadolu'daki Türk hâkimiyeti de Kutalmışoğlu Süleymanşah (1075-1086) eliyle vücut bulmuştur.⁹⁹ Ünlü Türk komutanı Artuk Bey, Anadolu'ya geldiğinde Kızılırmak ve Yeşilirmak havzalarında önemli fetihler gerçekleştirdi. 1072 yılında Isak Komnenos komutasındaki bir Bizans ordusunu yenilgiye uğratıp komutanlarını esir aldıktan sonra Sakarya boylarına kadar ilerledi. Bu sırada Norman reisi Russel, Bizans tahtına Yunannis Dukas'ı çıkarmak ve Anadolu'da bağımsız bir devlet kurmak için harekete geçti. İmparator Michael, bu tehlikeli durum karşısında Artuk Bey ile anlaşmak ve yardım istemek zorunda kaldı. Artuk Bey komutasında Türk ordusu Orta Anadolu'dan Bithynia'ya doğru ilerlemeye başlayarak İmparatora karşı başlatılan isyanları bastırdı ve fetihlerini İzmit Körfezi'ne kadar ilerletti. Alparslan'ın ölümü üzerine başlayan saltanat mücadelesi sırasında Artuk Bey Sultan Melikşah'ın emriyle merkeze çağrıldı ve 1073 Nisanı'nda Melikşah'ın Kavurt'a karşı zafer kazanmasına katkıda bulundu.¹⁰⁰

Artuk Bey'in Kuzey Anadolu'dan ayrılmasından sonra Selçuklu şehzadelerinden Kutalmışoğlu Süleyman Bey Suriye'den Güney Anadolu'ya girmiş, bir müddet Urfa, Gaziantep, Çukurova ve dolaylarında fetihlerde bulunduktan sonra Konya yoluyla Eskişehir yakınlarına gelmiştir. Kutalmışoğlu Süleyman Bey, Eskişehir yakınlarına gelince Artuk Bey'in Kuzey Anadolu'dan ayrılmasından sonra sağa sola dağılmış olan askerlerini yanına çağırıştır. Artuk Bey'in askerleri, Kutalmışoğlu Süleyman Bey'in davetini kabul edip Eskişehir yakınlarına gitmişler, itaatlerini arz edip onun hizmetine girmişlerdir. Kutalmışoğlu Süleyman Bey, Artuk Bey'in askerlerini kumandası altına

⁹⁸ Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 1986, 134-135.

⁹⁹ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 79.

¹⁰⁰ M. Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944, 85-87.

aldıktan sonra Bizans tahtını ele geçirmek isteyen Anatolikon Theması Kumandanı Nikephoros Botaneiates ile temas kurup yardım için ona Türk birlikleri göndermiştir. Nikephoros Botaneiates de ondan aldığı Türk askerleriyle İstanbul üzerine gitmiş, İzmit'ten Üsküdar'a kadar olan yerlerdeki garnizonlara Türk askerlerini yerleştirmiştir.¹⁰¹

Bizans tahtına oturan Nikephoros Botaneiates, İstanbul'daki destekçilerine ve hizmetinde bulunanlara cömertçe hediyeler dağıttı. Tahtı ele geçirmesinde kendisine yardımcı olan Selçuklu birliklerine karşı oldukça cömert davrandı. Boğazın karşı kıyısında Üsküdar'da karargâh kuran Selçuklu birliklerinin liderleri başkente davet edildi ve onlara büyük miktarda altın ve değerli kumaşlar hediye edildi. Benzer şekilde Kutalmışoğulları da neredeyse her gün İmparatorluk hazinesinden değerli hediyeler alıyordu. Bizans İmparatorluğu'nda Nikephoros'a karşı ayaklanan Melissenos ve Botaneiates'un Selçuklu Hükümdarı Süleyman Şah tarafından desteklenmesi, Türklerin Bithynia bölgesine yerleşmelerinde etkili oldu.¹⁰²

XI. asırdan itibaren Türkmen uç beyleri, sosyal ortamın kendilerine sunduğu fırsatları iyi değerlendirerek Marmara ve Batı Anadolu bölgesine yöneldiler. Bizans'ın uyguladığı baskıcı yönetim, Ortodoks siyaseti ve ağır vergiler yüzünden Batı Anadolu'da yoksulluğun artmasına neden olmuş ve halkı büyük toprak sahiplerine bağımlı hale getirmişti. Bu durum da çaresizlik ve hoşnutsuzluğu artırıyordu. Kutalmışoğullarının gelişinden önce Anadolu'da böyle bir sosyal zemin zaten mevcuttu ve bu durum Anadolu'nun fethini hızlandıran ve kolaylaştıran bir etki yaptı.¹⁰³

1015-1020 arasındaki Oğuz akınları ile hızlanan Anadolu'nun fethi girişimleri, 1040'ta Dandanakan zaferiyle, Gazneliler tehlikesinin bertaraf edilmesi sonrası, daha da sıklaşmıştır. 1071 Malazgirt Savaşı, Bizans'ın direncinin kırılış tarihidir. 1071 Malazgirt Savaşı'nın yaşanmasıyla Bizans İmparatorluğu Selçuklu tehdidi altına girmiş, Türkler Anadolu'nun siyasî ve askerî egemenliğine de sahip olmuştu. Böylece Bizans'ın

¹⁰¹ İdris Bostan, "İzmit", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, 536

¹⁰² Işın Demirkent, *Tarih Boyunca İzmit*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2004, 122.

¹⁰³ Muharrem Öcalan, "Sakarya- İzmit Yöresi Yerleşik Türkmenleri (Manav) Ağzlarında Ötünsüz Patlayıcı Ünsüz Değişimleri", *Çukurova Üniversitesi Araştırma Merkezi*, 2006, https://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/muharrem_ocalan_sakarya.pdf, erişim tarihi: 03.10.2024, 2.

Anadolu hudutlarını müdafaa eden ordu yok edilmiş, vilayetlerine karşı yapılacak yeni bir Türk istilasını önleyebilecek bir durumdan da çıkmıştı.¹⁰⁴

Anadolu adı henüz yaygınlaşmadan önce, aşağı yukarı aynı alan içinde kalan bölgeler için Küçük Asya (Asia Minor) adı kullanılıyordu. Bu kavram zaman içinde sahasını doğuya doğru genişletti. Asya adı önceleri sadece Ege denizine komşu bir alana verilirken sonradan kıtanın o dönemde bilinen bütün topraklarına yayılmış ve bu Büyük Asya'nın (Asia Major) önce yalnız Sakarya'ya, sonra da Kızılırmak'a kadar olan batı kesimine Küçük Asya denilmiştir. Daha sonraları ise bu ad Akdeniz ile Karadeniz arasında uzanan yarımada'nın tamamına verilmiştir.¹⁰⁵ Geniş bir kara parçası olan Anadolu, yedi farklı iklim bölgesine ev sahipliği yapıyor, bu özellik başka hiçbir yerde bulunmuyordu. Anadolu'nun çevresi Karadeniz, Marmara, Ege Denizi ve Akdeniz ile çevrilidir. Bu coğrafyaya ise farklı dönemlerde çeşitli sebeplerle yoğun bir Türk göçü gerçekleşmiştir.

Bu göçlerden ilki hiç şüphesiz XI. asır sonlarında gerçekleşen Malazgirt sonrası Anadolu'ya yapılan Türkmen akınlarıdır. İkinci büyük Türkmen göçü XII. asırda Haçlı Seferleri sırasında gerçekleşti. Selçuklu Sultanları, Horasan'dan Türkmenleri Anadolu'ya gönderdi ve bu Türkmenler Anadolu Selçuklu Sultanlığı hizmetine girdi. Üçüncü göç dalgası ise XIII. asırda Moğol istilasından kaçan Türkmenler tarafından gerçekleşti.¹⁰⁶ Bu dönemde çok sayıda Türkmen oymağı Anadolu'ya yerleşti. Cengiz Han tarafından yoğun bir tahribata uğrayan Harezm bölgesinde¹⁰⁷ Hârizmşahlarlı Türkmenlerin çoğu Anadolu'ya göç etti. Kıpçakların bir kısmı da deniz yoluyla Anadolu'ya ulaştı. XIII. yüzyılın başlarında, Karahıtaylar ile Hârizmşahlar arasındaki çatışmalar nedeniyle Fergana bölgesindeki nüfusun önemli bir kısmı batıya göç etti. Bu göç edenlerden bazıları Hârizmli ve diğer Türkler, Anadolu'ya yerleştiler.¹⁰⁸ Böylece Anadolu'yu geniş çapta etkileyen göç hareketleri yaşandı. XIV. asırda ise Rumeli'ye

¹⁰⁴ Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfid Mansel, Ankara, TTK Yay. 1943, 451.

¹⁰⁵ Tuncel, "Anadolu-Coğrafya", 106-107.

¹⁰⁶ Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, 85.

¹⁰⁷ Hârizmşahlar Devletiyle ilgili teferruat için bkz. Aydın Taneri, "Hârizmşahar", İstanbul, *DİA*, XVI, 1997, 228 vd.

¹⁰⁸ Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu", *DİA*, III, İstanbul 1991, 111.

Türkmen oymakları göç etti. İlk çoğunluk Kızılırmak ve Sakarya yöresine yerleşmişlerdir.¹⁰⁹

1072’de Melikşah’ın Büyük Selçuklu tahtına çıkışıyla birlikte Anadolu’ya gelen Türk oymakları içinde daha sonraları Anadolu Selçuklu Devletinin kurucuları arasında yer alan Kutalmış’ın oğullarından ikisi de bulunmaktaydı (Süleyman Şah ve Emir Mansur). Emir Mansur ve Süleyman Şah Marmara’ya kadar ilerleyerek Bursa başta olmak üzere tüm Marmara kıyılarını, Kocaeli yarımadası ve Sakarya havzasını ele geçirmişlerdir. Bu dönemde, İznik fethedilerek Anadolu Selçuklu Devleti’nin başkenti ilân edilmiş (1075), hatta Kadıköy ve Üsküdar’a hâkim olunarak boğazdan geçen gemilerden gümrük vergisi alınmaya başlanmıştır.¹¹⁰

Sakarya yöresine ilk yerleşimlerin bu esnada gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Çobanoğullarının hâkimiyet alanında bulunan Dodurga (Geyve ile Akyazı ilçeleri ve Bolu arasındaki bölge) yörüklerin yaylak ve kışlak alanlarını ifade etmekte zikredilen bu bölgede 22 ayrı konar-göçer Yörük cemaatinin varlığından haber verilmektedir.¹¹¹

Selçuklu Türklerinin Anadolu’ya yerleşmelerinden sonra Bizans’ın daralmaya başlayan doğu sınırlarını Sakarya Nehri oluşturmuştur. Sakarya boyundaki yerleşim yerleri bu dönemde yapılan hudut kaleleri ile doludur. Örnek olarak; Seyifler Kalesi, Harmantepe Kalesi, Poyrazlar Kalesi yıkılmıştır-. Domuztepe/ Tersiyeye Kalesi, Kayalar-Mahmudiye Kalesi, Adliye Kalesi (Adapazarı), Kurtköy Kalesi (Sapanca), Çoban Kale (Geyve Boğazı’nda), Paşalar Kalesi, Mekece Kalesi (Pamukova) gibi kaleler zikredilebilir.¹¹²

Başlangıçta Büyük Selçuklu Devleti’ne bağlı olarak kurulan Anadolu Selçuklu Sultanlıkları, zamanla kazandıkları güce dayanarak bağımsızlıklarını ilân ettiler.¹¹³ Bu durum, merkezî gücün zayıflaması anlamını taşıdığı için Büyük Selçuklu Devleti’ni, sıkıntıya soktu. Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu’da ilerleyen Türk boy ve beylerinin

¹⁰⁹ Enver Behnan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, Güven Matbaası, 1972, 111.

¹¹⁰ Osman Köksal, “Anadolu Selçuklu Devleti’nin Kuruluş Döneminde Sakarya Bölgesindeki Mücadeleler”, *1. Sakarya ve Çevresi Tarih-Kültür Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Haziran 1998, SAÜ Yayınları, 33.

¹¹¹ Hanefi Bostan, “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Karadeniz Sahil Sancaklarında Türkmenler”, *Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Tarsus, Yörtürk Vakfı Ortak Yayınları, 14 Mayıs 2000, 62.

¹¹² Komisyon, *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sakarya*, Sakarya, Sakarya Valiliği, 1998, 8.

¹¹³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, Ötüken Neşriyat Yayınevi, 1980, 281-283.

başına buyruk olmalarını istememektedir. Nitekim bu endişelerin ortadan kaldırılması maksadıyla Melikşah, Emir Porsuk kumandasındaki kuvvetleri İznik'teki Süleyman Şah üzerine göndererek (1078) muhtemel bir karşı güç oluşumunu engellemeye çalışır.

Emir Porsuk kuvvetleri İznik kuşatmasından istedikleri sonucu alamaz; fakat bu kuşatma esnasında Süleyman Şah'ın kardeşi Emir Mansur ölür. Böylece Süleyman Şah, hem İznik hâkimiyetini pekiştirir, hem de bazı tarihçilerin ifadelerine göre kuvvetli bir rakip olacağını düşündüğü kardeşinden kurtulmuş olur.¹¹⁴ Bu sırada Bizans'taki iç karışıklıklar batı bölgelerindeki Türk egemenliğinin daha da pekişmesi için önemli fırsatlar hazırlamıştır. Bu fırsatları iyi değerlendiren Süleyman Şah, bu bölgelerin emniyetini güvence altına aldıktan sonra Güney Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelmiştir. Ancak Süleyman Şah'ın, Adana, Çukurova ve Antakya'yı ele geçirip Halep'e kadar ilerlemesi, Melik Şah'ın kardeşi ve Şam meliki Tutuş ile savaşmasına sebep olmuş ve bu üstünlük sağlama savaşı Süleyman Şah'ın ölümüyle sonuçlanacaktır.

Öte yandan Malazgirt Savaşı'nda Bizans'ın aldığı ağır yenilgi ve Anadolu Selçuklu Devletine karşı yaşanan toprak kayıpları üzerine Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118), tüm Bithynia bölgesinden Türk nüfusunu çıkarmak ve Anadolu'da kaybettiği toprakları geri almak amacıyla Papa II. Urbanus'tan yardım ister. Papa II. Urbanus, papalığa karşı güttüğü siyaset meyvelerini almak doğrultusunda bu yardım talebini kabul etti. I. Aleksios Komnenos'un isteği ile Papa'nın tüm Hristiyan dünyasına hâkim olma arzusu birleşince, bu durum Haçlı Seferleri'ne dönüştü ve 1095 yılında Pierre adlı bir keşiş önderliğinde resmen başlayacaktır.¹¹⁵

2.2. Anadolu Selçuklu Devletinin Kuruluş Sürecinde Sakarya ve Çevresinde Türk-Bizans Mücadelesi

Başlangıcı oldukça eskilere dayanan uzun bir tarihi süreçten beri Anadolu'nun Türklere yabancı olmadığı bilinmekle beraber, Türklerin bu coğrafya ile yoğun olarak ilgilenmeleri Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşuyla paraleldir. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun büyük bir kısmını egemenliği altına alan Anadolu Selçuklu Devleti, bu fethiyle beraber doğu-batı ve kuzey-güney ticaret yollarının geçtiği önemli bir ticarî bölgede egemen olmuştur.

¹¹⁴ Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, 105.

¹¹⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 334.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla, Anadolu coğrafyasında yeni bir siyasî kurum görülmekte; Anadolu'da inşâ edilen yeni mimarî yapılar, kurumlar ve kentlerin yönetiminde yapılan değişikliklerle birlikte Anadolu tarihî, siyasî, ekonomik ve kültürel birçok alanda büyük ölçüde gelişim göstermektedir. Selçukluların fethinden önce Anadolu siyasî tarihi Bizans-Sasani, Bizans-Arap mücadeleleri sebebiyle, ticaretin güvenli olmadığı bir savaş durumuna sahipti. Kaynaklar, Selçuklulardan önce Anadolu'daki ekonomik durumun, Bizans hâkimiyetinde bulunan kısımlarda İmparatorluğun uygulamış olduğu ticaret politikalarının halkın üstüne ağır vergiler yüklenmesi sebebiyle kötü bir durumda olduğunu göstermektedir.¹¹⁶ Bu sebeple Selçuklu hâkimiyeti bölgede ağır vergiler sebebiyle zor zamanlar yaşayan Rumlar tarafından kabul edilmiş fakat bu durum Anadolu'ya düzenlenen Haçlı Seferleri ile de son bulacaktır.

Selçuk Bey'in torunları Çağrı ve Tuğrul beylerin emrinde Türkmenler, Harerzm'den Horasan'a inmişler, 1035'te Nesa, 1038'de Serahs, Nişabur ve Merv şehirlerini fethedip kati olarak Horasan'a yerleşmişlerdir. Horasan o sıralarda Gazneli egemenliği altında bulunan bir bölgedir. Horasan şehirlerinin Selçuk Bey'in çocukları ile torunları eline geçmesi üzerine Gazneli Hükümdarı Sultan Mesud, Gazne'den çıkıp ordusuyla Nişabur'a gelmiştir. Sultan Mesud Nişabur'a gelince Serahs ile Merv arasındaki Dandanakan Hisarı yakınlarında 1040 yılında yapılan büyük savaşta Selçuklu Ordusu, Sultan Mesud emrindeki Gazne Ordusu'nu yenmiştir. Cuma namazı kılındıktan sonra kurultay toplanmış, oy birliği ile Selçuk Bey'in torunu Tuğrul Bey'i, Horasan sultanı ilan etmişlerdir. Horasan'a hâkim olan Selçuklular Bizans İmparatorluğu karşısına yeni ve karşı konulamaz bir olarak çıkmıştır.¹¹⁷

Selçuk Bey'in oğul ve torunları emrindeki Oğuzlar, Horasan'da bağımsız bir Türk Devleti kurduktan sonra Taberek, Cürcan, Kazvin, İsfahan şehirlerini zapt etmişlerdir. Bu fetihlerden sonra Rey şehri hükümet merkezi yapılmış, arkasından Dinever, Hulvan gibi önemli şehirler de ele geçirilmiştir. Bir Bizans ordusu da 1046'da Gence önlerinde hezimete uğratılmıştır.¹¹⁸

¹¹⁶ Sezgin Güçlüay, "Anadolu Selçuklu Devleti'nin Ticaret Politikası", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VII, 551.

¹¹⁷ Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara, TTK Yay. 2018, 5.

¹¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1972, 34.

Abbasi Devleti idaresinde Anadolu'nun fethi için her süreçte Orta Anadolu'ya gazaya çıkan Türk başbuğları Bizans İmparatorluğu ülkesine hücum ederek bir veya birkaç şehri zapt ve yağma ederler, ganimet ve esir ile dönerlerdi.¹¹⁹ İbrahim Yinal ile Kutalmış Beyler Kuzey Anadolu'ya girmişler, Kara Erzen'i (Bugünkü Karaz) fethetmişlerdir. Kara Erzen'in fethi üzerine Bizans, Gürcü ve Abhaz kuvvetleri, Pasinler (Hasankale) ovasına geldiklerinden İbrahim Yinal'le Kutalmış onların üzerine gitmişler, 18 Eylül 1048'de Pasinler ovasında müşterek Bizans, Gürcü ve Abhaz kuvvetlerini hezimete uğratmışlardır.¹²⁰ Türkler bu süreçte Van gölü yakınlarından Trabzon'a kadar olan sahada yayılmışlardı.

Yine Selçuklu şehzadelerinden Çağrı Bey'in 1018 yılında Doğu Anadolu'ya yaptığı tarihi açıdan büyük önemi olan meşhur seferi¹²¹ yanında 1040 yılında Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile birlikte bu kıtaya yönelen Türk akınlarının sıklık kazandığı görülmektedir. Bunun bir sebebi kurulan yeni Türk Devleti'nin genişleme ve yayılma politikası bakımından batıya dönük bir siyaset izlemesi, diğeri ise bu dönemde Anadolu ve buranın hâkimi Bizans Devleti'nin durumudur.

Müslüman Türklerin Anadolu'ya yöneldiği XI. asır başlarında Bizans askerî, siyasî, ekonomik ve sosyal vaziyeti bakımından zor bir süreç içerisindeydi. Mülki ve idari bölgeye Thema'ya ayrılmış bulunan Anadolu'da söz konusu yerel vilayetlerin yöneticileri hem merkezi yönetime kafa tutan hem de kendi aralarında rekabet eden küçük birer derebeyi gibiydiler.¹²² Doğu-batı mücadelesinin arenası olan bu coğrafya, asırlardan beri Sasaniler (İranlılar), arkasından Müslüman Arap devletlerinin mütemadiyen tekrarlanan saldırılarıyla büyük oranda yıkıma uğramış ıssızlaşmıştı.

Anılan sebeplerle Selçuklu Devleti'nin kuruluşuyla birlikte Anadolu'nun kuzeyden güneye tüm Doğu ve Güneydoğu hudutları boyunca yoğunlaşan Türk akınları Tuğrul Bey ve Sultan Alparslan'ın saltanatı dönemlerinde zaman zaman bizzat adı geçen hükümdarlar veya bunların görevlendirdiği güçlü Selçuklu şehzadeleri ve emirlerinin önderliğinde düzenlenen seferlerle de desteklenerek fetih süreci hızlandırılmıştı. Birkaç örnek vermek gerekirse, ünlü Selçuklu şehzadelerinden

¹¹⁹ Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, 21.

¹²⁰ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 35.

¹²¹ Ernst Honigsmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970, 162.

¹²² Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, 32-33.

Şihabu'd-Devle Kutalmış'ın 1045 yılında Doğu Anadolu'ya gerçekleştirdiği sefer, bundan üç yıl sonra 1048'de Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yinal'ın Hasankale (Kapotru) zaferiyle sonuçlanan seferi, 1054'de Tuğrul Bey'in bizzat tertiplelediği Anadolu seferi ile Sultan Alparslan 1064 ve 1068 yıllarında Doğu Anadolu ve Kafkasya üzerine düzenlediği iki önemli seferi bu cümledendir.¹²³

1044 senesinde yeni gelen göçler ile çoğalan bu Türkmenler büyük bir kitle halinde Anadolu'ya girdiler. Yine aynı dönemde Horasan Saları, Emir Dinar, Sanduk (Saltuk), Afşin, Ahmet Şah, Gümüş Tekin gibi birçok emir ve kumandan da Anadolu içlerinde mücadele ve fetih hareketlerine devam ettiler.¹²⁴ İbrahim Yinal ile Kutalmış beylerden sonra Tuğrul Bey de, Anadolu seferine çıkmış, 1054'te Erciş ile Bargiri kalelerini zapt edip Erzurum'a kadar ilerlemiştir.

Tuğrul Bey 1063'te ölünce yerine kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Alparslan, hükümdar olmuştur. Alparslan'ın hükümdar olmasından sonra da Orta Asya'dan İran sahasına Türk boylarının göçleri olmuştur. Çoğu Oğuz Türkleri olan bu boyların çıkarmaları muhtemel olan bir isyana karşı bir tedbir olmak üzere Büyük Selçuklu devlet adamları, onları Azerbaycan'dan, Kuzey Irak'a kadar olan Bizans sınırı boylarına yerleştirmişlerdir. Sultan Alparslan, 1064'te Kuzey Anadolu'ya girmiş, önce surları ile ünlü Ani şehrini, sonra da Kars'ı fethetmiştir.¹²⁵

Sultan Alparslan Ani ile Kars'ı fethettikten sonra isyan eden kardeşi Kirman Meliki Kara Arslan Kavurt üzerine gitmiş, Kara Arslan Kavurt kendisinden af dilemiştir. Alparslan kardeşini affedip merkezi Rey'e dönmüştür. Alparslan Kirman seferinden dönüp ikinci Kafkas seferine çıkmıştır. Alparslan'ın Kafkas seferi sırasında da Türkmen beyleri ile başbuğları 1066'da Antakya, 1067'de Sivas, 1068'de Kayseri, 1069'da Amuriye'yi fethettikleri gibi Konya savaşlarında da Bizans ordularını yenmişlerdir.¹²⁶

Türkmen beyleriyle başbuğlarının Anadolu'da dolaşıp İstanbul yakınlarına kadar sokulmaları Bizans İmparatoriçesi Evdokia'yı endişelendirmiş, generallerinden Romen

¹²³ Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 116; Anadolu'ya yapılan ilk Türk akınlarıyla ilgili ayrıca bkz. Kaya, "Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme", 218 vd.

¹²⁴ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, 39.

¹²⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 111-112.

¹²⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 118-119.

Diogenes'le evlenip tahtını ona terk etmiştir. Romen Diogenes de Evdokhia'dan görevi devralıp 1068'de Bizans İmparatoru olmuştur. Romen Diogenes İmparator olduktan sonra Türkleri Anadolu'dan atmak için hazırlıklara başlamış, 1068'da ilk Anadolu Seferi'ne çıkmış, Kuzey Suriye'deki Menbic'i zapt edip muzaffer bir eda ile İstanbul'a dönmüştür. Romen Diogenes'in Anadolu'da dolaştığı esnada Türk akıncıları Niksar'ı zapt edip Eskişehir taraflarını da yağmalayıp Batı İran'daki üslerine dönmüşlerdir. Romen Diogenes Niksar'ın Türkler tarafından tahrip edilmesini, ne de onların Ahlat üssünden hareketle Eskişehir yakınlarında Amorion'a kadar sokularak, bu meşhur şehri yağmalamalarını önleyememişti. 1069'da ikinci Anadolu seferini çıkmış, Kayseri ile Sivas ve dolaylarında dolaşmışsa da Türk akıncılarına rastlamadığından İstanbul'a dönmüştür. Türk akıncıları onun bu Anadolu seferi sırasında Kayseri ile Konya'yı yağma edip Malatya'daki Bizans kumandanını da kaçırmışlardır.¹²⁷ Romen Diogenes'in bulunduğu büyük Bizans ordusu Halep'e geldiği zaman önlerinden çekilen Selçuklu akıncıları, yüzlerce kilometre daha batıda olan Sakarya boylarında ortaya çıkarak o bölgeyi savunulamaz halde tahrip etmişlerdir. Amuriyye, Konya, Kayseri gibi şehirlerin fethedildiği bu dönemde fetihler kalıcı değildir. Ama savunma merkezlerini tahrip etmeleri ile Bizans'a olan güveni sarsarak kalıcı sonuçlara davet etmiştir.¹²⁸

Anadolu'da şiddetlenen Selçuklu-Bizans mücadelesinde İmparator Michael Dukas'ın (1071-1078) Malazgirt Savaşı antlaşma hükümlerini tanımaması üzerine Sultan Alparslan emir ve kumandanlarına Anadolu'nun fethine devam emri vermekte gecikmedi. Bu gelişmeyle bölgede öteden beri askerî faaliyetlerini devam ettiren emir ve kumandanlarca Erzurum merkez olmak üzere Yukarı Fırat boylarında Saltuklu, Erzincan ve Şebinkarahisar havalisinde, Aşağı Fırat'da Mengücekli, Van Gölü havzasında Sökmenli, Mardin, Hasankeyf ve Harput başta olmak üzere Güneydoğu Anadolu'da Artuklu, Kızılırmak havzasında Orta Anadolu'da Danişmendli beylikleri birbiri ardına kurularak Anadolu'daki Türk hâkimiyeti pekiştirildi.¹²⁹

Aynı tarihlerde Sultan Melikşah'ın Büyük Selçuklu tahtına çıkışıyla birlikte (1072) Anadolu'ya gelen ailenin önemli isimlerinden Kutalmış'ın dört oğlu da Aşağı Fırat boyları ve Urfa yöresinde fetihlere başladılar. Melikşah hükümdar olunca

¹²⁷ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 48-49.

¹²⁸ Yusuf Küçükdağ ve Caner Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, Konya, Çizgi Kitapevi Yayınları, 2016, 64.

¹²⁹ Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, 73.

babasının Anadolu fethine memur ettiği Türkmen beyleri ve Selçuklu komutanlarını görevlerinden almamış, onlara Anadolu'daki fetihlerine devam etmeleri emrini tekrarlamıştı.

Alparslan'ın Anadolu'nun fethine memur ettiği Türkmen beyleri ve Selçuklu emirlerinin ünlüleri Alp İlig, Emir Mansur, Dolat, Porsuk ve Artuk beylerdi. Adı geçen beyler kumandaları altındaki Türkmenlerle Anadolu'ya girip bu ülkeyi fethetmişlerdir. Bunlardan Artuk Bey emrindeki Türkmenlerle 1072'de Batı İran'daki üssünden hareket edip Orta Anadolu'ya girmiş, Kızılırmak'la Yeşilırmak havzasını Karadeniz yönüne doğru fethetmişlerdir. Türkmen beyleri ile başbuğlarının Anadolu'yu fethetmeye başladığını gören Bizans Anadolu'daki Türk ilerleyişini durdurmak için "İmmortal" adını verdikleri intihar kıtaları kurmuşlar¹³⁰ bu kıtaları Komnenos adındaki generalleri emrine verip onu, Türkleri Anadolu'dan çıkarmaya memur etmişlerdir.¹³¹

Komnenos, emrindeki kuvvetlerle Anadolu'ya girmiş Kayseri yakınlarına geldiğinde Türk kuvvetleri tarafından hezimete uğratılmıştır. Emrindeki kuvvetlerden birisinin kumandanı olan Frank Reisi Ursel, Sivas üzerine gitmiş, bu şehri Bizans kuvvetleri elinden almıştır. Ursel'in Sivas şehrini ele geçirmesi üzerine Bizanslılar da o sıralarda Kayseri dolaylarında bulunan Artuk Bey'le temasa geçip ondan yardım istemişlerdir. Artuk Bey de, Bizanslıların talebini kabul edip Ursel'i takibe başlamıştır. Artuk Bey, emrindeki ordu ile harekete geçip Kayseri, Ankara, Eskişehir dolaylarında Ursel'i aramış, 1072 senesi yazında Sapanca yakınlarında onu yakalamıştır. Artuk Bey, Sakarya boylarına ulaşarak Sapanca önlerinde yapılan savaşta Ursel'in ordusunu hezimete uğratmış, Ursel de esir alınmıştır.¹³²

Zahîrüddevle Artuk Bey, bu mücadelede Bizans'taki iç kavgalardan da faydalanmıştır. Bizans İmparatoru VII. Michael Dukas Anadolu'daki Selçuklu fetihlerini önlemek amacıyla İsakos Komnenos ve kardeşi Aleksios ile Frank komutanlarından Russel'i büyük kuvvetlerle Anadolu'ya sevk etmişti. Daha sonra bunlardan Russel, diğerleriyle bozuşarak, Bizans yönetimine isyan edip maiyetindeki az

¹³⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1973, 53.

¹³¹ Cebecioğlu, *Hendek Adapazarı Akyazı Tarihi ve Şeyh İsmail Vakfı Belgeleri*, 18.

¹³² Atçeken- Bedirhan, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti*, 87; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 213.

sayıdaki askeriyle birlikte Anadolu'da kuvvet toplamaya başladı. Bu durum karşısında İmparator hem Russel'i yakalamak hem de Türk kuvvetlerinin akınlarını durdurmak amacıyla büyük bir orduyu Nikephoros Botanites ve İonnes Dukas'ın idaresine Anadolu'ya sevk etti. Önce Russel üzerine yürüyen Dukas, giriştiği savaşta yenildi ve Botanites'le birlikte esir düştü. Russel esir aldığı İonnes'i imparator ilan ederek Sapanca (Sophon) Dağı eteklerine gelip karargâh kurarak İstanbul'a yürümek üzere hazırlıklara başladı.¹³³

Gelişmelerden şaşkına dönen İmparator, ondan yardım istemeye mecbur oldu. Böylece Sakarya nehrini geçen Artuk Bey, Russel'in Sapanca (Sophon) Dağı'ndaki karargâhına hücum edip her ikisini de yakaladı. Russel'i fidye karşılığında Franklar'a, İonnes'i de İmparatora teslim etti. Bu sayede karşısında hiçbir mani kalmayan Artuk Bey, Sakarya, İzmit ile Marmara sahillerine kadar olan bölgeye yeniden hâkim oldu.¹³⁴

Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşundan itibaren kısa süre içinde tüm doğu ve Orta Anadolu'ya yayıldığına işaret ettiğimiz Türk akınları 1065'ten sonra Orta Sakarya boylarına kadar ulaştı. Bu bölgede ileri harekâta nezâret eden kumandanlardan özellikle ismine aşına olduğumuz ikisi Ahmet Şah ve Afşin, fetihlerini tüm Sakarya havzası boyunca sürdürdüler. Diogenes, kendi zamanına kadar iyi muhafaza olmaktan uzaklaşan Anadolu'yu kurtarmak için Makedonya, Bulgar, Oğuz, Varang ve Frank ücretli askerlerinin de olduğu büyük bir ordu ile sefere çıktı. Haleb'e kadar geldiği halde Anadolu'dan Türkmenleri temizleyemedi. Zira büyük Bizans ordusu önünden çekilen Afşin Gazi idaresinde Türkmenler, İmparator Halep'te iken batıda Sakarya boylarında Amfiriyye (Akşehir-Eskişehir arasında) şehrini fethetmişlerdi.¹³⁵ Afşin bu arada İstanbul Konya yolu üzerinde bulunan ünlü Bizans kenti Amuriye'yi (Amorion) de Abbasi ordusunda görevli ve adaşı bulunan bir Türk komutanının 838'deki ilk fethinden iki buçuk asra yakın bir süre sonra tekrar ele geçirip yerle bir etti. Bu harekete çok hiddetlenen Bizans İmparatoru, derhal hareketle Afşin'in yolunu kesip kuvvetlerini imha etmek istediye de kendisine yetişmeye muvaffak olamayarak İstanbul'a dönmüştür.¹³⁶

¹³³ Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 59.

¹³⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 52.

¹³⁵ Küçükdağ ve Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, 38.

¹³⁶ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 68.

Ertesi yıl Anadolu'daki fetihlerine devam eden Afşin 1070'de başka bir bizzat Sultan Alparslan'ın görevlendirmesiyle bölgeye geldi. Selçuklu şehzadelerinden ve sultanın damadı bulunan Erbasan (Kurtçu)', Alparslan'a isyan ederek maiyetindeki kalabalık bir yabgulu (navakiyye) Türkmen grubuyla Anadolu'ya girmiş ve Kızılırmak kıyılarına gelmişti. O'nun isyan ederek Anadolu'ya gelişinden kuşkulanan Selçuklu Sultanı sürdürdüğü akınlarla bölgeyi çok iyi tanıyan kudretli Selçuklu emiri Afşin'i Erbasan'ı yakalayıp kendisine getirmekle görevlendirdi. Ancak takip edildiğini öğrenen Erbasan, ileri harekâtına devam ederek Sivas civarında karşısına çıkan Bizans generallerinden Manuel'in kuvvetlerini bozup esir aldı. Buna rağmen Manuel, O'nun Afşin tarafından takip edildiğini bildiğinden bu nazik vaziyette Bizans'a sığınmaya ikna etti. Sultan'ın gazabından korkan Erbasan (Kurtçu), Manuel ve diğer kumandanları serbest bırakıp ailesi ve bazı yakınlarıyla birlikte İstanbul'a gitti. Böylece Selçuklu tarihinde ilk defa bir şehzadenin Bizans'a sığındığı görülmektedir.¹³⁷

Manuel Komnenos ve Erbasan'ı süratle takip eden Afşin, önce Afyon-Uşak-Denizli yörelerini takip edip daha sonra kuzeye yönelerek Marmara kıyılarını takiben Üsküdar'a kadar ilerledi ve karargâhını burada kurdu.¹³⁸ Böylece Türk hâkimiyet alanı geçici de olsa İstanbul önlerine kadar uzanıyor, Sakarya ve İzmit bölgesi de bu şekilde Afşin'in istilasına uğruyordu. Afşin Bizans İmparatoruna başvurup Erbasan'ın kendisine teslimini istediye de, olumlu cevap alamadı. Bunun üzerine büyük surlarla korunan müstahkem kaleler hariç dönüş yolundaki tüm Bizans yerleşim alanlarını yağma ve tahrip ederek İran'a dönüp Sultan Alparslan'ın ordusuna katıldı.¹³⁹

Sultan Alparslan'ın zamansız ölümü ve yerine geçen Melik Şah'ın saltanatına karşı çıkan bazı Selçuklu şehzadelerinin isyanları üzerine 1073'te Artuk Bey'in Melikşah tarafından merkeze çağrılmasıyla birlikte Türk kuvvetleri başta Tutak olmak üzere güçlü Selçuklu kumandanlarının nezaretinde buralardaki baskı ve hâkimiyetlerini sürdürdüler. Bu durum artık Kutalmışoğulları'nın Anadolu'ya geldiklerini ve Türkmenlerin de onların etrafında toplanmaya başladıklarını gösterir.¹⁴⁰

¹³⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, Ankara, TTK Yay., 2001, 24.

¹³⁸ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, Ankara, TTK Yay., 1990, 26.

¹³⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, 25.

¹⁴⁰ Atçeken-Bedirhan, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti*, 88.

Görüldüğü üzere bu dönemde Anadolu genelinde ve özellikle Sakarya bölgesindeki mücadeleler daha çok doğrudan merkeze bağlı Selçuklu birliklerince yürütülmüştür. Kısa bir süre sonra dört kardeşten ikisi Süleyman Şah ve Mansur Bey batıya hareketle Orta Anadolu üzerinden Marmara'ya kadar ilerlediler ve 1075'te Bizans başkentinin hemen yanı başında önemli bir kent olan İznik'i fethettiler. Süleyman Şah şehri kendisine merkez edinerek Anadolu'nun en batısında Anadolu Selçuklu Devleti'nin temellerini attı. Hâkimiyetini tüm Marmara sahilleri ve boğazlara kadar yaydı.

Anadolu'da Türk hâkimiyetinin tesis edildiği ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin temellerinin atıldığı bu kısa süreç içerisinde münhasıran Sakarya bölgesinde cereyan eden mücadeleler öncesinde merkeze bağlı görevlendirilen kumandanlarla yürütülerek Anadolu Selçuk Devletinin kuruluşuna zemin hazırladığı görülmektedir. Öyle ki Afşin Bizans İmparatorluğu'nun kendisini müdafaaya muktedir olamayacağını ve yapılacak mücadelenin çok kolay olacağını, tecrübelerine dayanarak, Sultan Alparslan'a anlatmıştır.¹⁴¹

2.3. Süleyman Şah'ın Saltanatı Döneminde Sakarya ve Çevresindeki Mücadeleler

Anadolu fethinin başlıca kahramanı ve bu devletin kurucusu Selçuk'un torunu olan Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah'tır.¹⁴² Süleyman Şah'ın Anadolu'daki fetihleri hayatının en önemli noktasını teşkil etmektedir. Zira İznik merkezli kurulan devlet teşekkülünde Sakarya ve çevresindeki siyasî mücadeleler önemli yer tutmaktadır.

Süleyman Bey'in babası Kutalmış Anadolu'nun fethinde önemli işler başarmış bir Selçuklu beyiydi. Ancak Tuğrul Bey'in ölümünden sonra ortaya çıkan iktidar mücadelesinde taht üzerinde hak iddia etmiş ve Çağrı Bey'in oğlu Alparslan'la giriştiği mücadelede hayatını kaybetmiştir. Onun çocukları olan Süleyman, Alp İlek ve Devlet Malazgirt Savaşı'ndan sonra Urfa ve civarında bulunmaktaydı. Atsız Bey'in Sultan Alparslan tarafından görevlendirilerek Filistin ve Kudüs'ü zapt etmesiyle Suriye Antakya ve İznik Türklerin eline düşmüştür.¹⁴³ Böylece Kutalmış'ın oğulları Anadolu'nun güneyindeki hattı takip ederek batıya doğru göç etmişlerdir.¹⁴⁴

¹⁴¹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, 25.

¹⁴² Ali Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, XXXVII, 2010, 103-105.

¹⁴³ Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser, C. II, ty., 321-322.

¹⁴⁴ Ali Sevim, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, Ankara, TTK Basımevi, 1990, s. VII.

Alparslan'ın vefatı ve Melikşah'ın saltanatı sırasında Kutalmış'ın dört oğlu Güneydoğu Anadolu'ya gelerek Fırat havzası ile Urfa ve Birecik yöresinde fetihlere başlamışlardır. Bölgede bir süre kendilerine hâkimiyet alanı arayan kardeşlerden Süleyman Şah daha güneye inip bir ara Antakya'yı kuşattı ise de, şehrin valisi ile anlaşıp kuşatmayı kaldırdı. Buradan Anadolu içlerine hareket eden Süleyman Şah Konya'yı Martavkusta'dan ve Gavele kalesini de Romanos Makri'den aldı. Yolu üzerindeki bir kısım şehir ve kaleleri de ele geçiren Süleyman Şah 1075'te kardeşi Emir Mansur ile birlikte İznik'e kadar ilerleyerek Bizans'ın çok önemli merkezlerinden biri olan bu şehri fethedip hâkimiyetini tesis etti.¹⁴⁵ Süleyman Şah, kardeşi Emir Mansur ile Sakarya havzası ve İç Anadolu'nun fethini gerçekleştirip kardeşini bertaraf ettikten sonra hanedan üyesi olmanın ve yeni bir devlet kurmanın verdiği hukuka dayanarak hükümdar olmuştur.¹⁴⁶

İznik, Anadolu'nun batıdaki son savunma hattı olan Eskişehir-Kütahya-Bilecik hattı üzerindedir. Romalılar açısından İstanbul'dan doğuya doğru ilerlerken ilk önemli garnizonlardan birisi belki de birincisi İznik'ti. Doğu ya da İç Anadolu'daki gelişmelere kayıtsız kalan Romalı tarihçiler Batı Anadolu'yu ilgilendiren gelişmeleri yakından takip ederlerdi. İznik'in Selçuklular tarafından ele geçirilmesi Romalı tarihçiler tarafından dikkatli bir şekilde takip edilmekteydi. Ancak bu işler olurken Roma İmparatorluğu o kadar büyük bir karmaşa içerisindeydi ki İstanbul'un hemen kenarındaki gelişmelere bile müdahil olamıyorlardı. Hem İstanbul'da Bizans tahtında hak iddia eden isyancılar, taht kavgaları ve entrikalar hem de taşrada oluşan siyasî boşluk pek çok gücün iktidarı elde etmek için harekete geçmesine zemin hazırlamıştır.¹⁴⁷

Anadolu Selçuklularıyla birlikte Anadolu'nun üç büyük güvenlik hattında siyasî hâkimiyet büyük ölçüde Bizanslılardan Türklere geçmişti. Bizans kaynaklarından ayrıntılı bir şekilde takip edilebileceği üzere Selçuklular, Bizansın içinde bulunduğu karmaşayı iyi bir şekilde değerlendirerek Batı Anadolu'da söz sahibi olmuşlardı. Öyle ki tarihte ilk kez olmak üzere Bizans İmparatorluğu'nun başına destekledikleri birinin geçmesini sağlamışlardı.

¹⁴⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 54-55.

¹⁴⁶ Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, 406.

¹⁴⁷ Çakmak, *"İznik (Nikaia) Kentinin Bizans Orta Çağında Sosyal ve Kültürel Yaşamı"*, 15.

İznik'in Türklerin eline geçmesi üzerine III. Nikephoros, generallerinden İoannes emrine bir Bizans ordusu verip onu İznik üzerine göndermiştir. İonnes, emrindeki Bizans Ordusu'yla İznik yakınlarına gelmiş, orada Kutalmışoğlu Süleyman Bey tarafından hezimete uğratılmıştır. İonnes'in İznik önlerinde hezimete uğraması üzerine Türk birlikleri Bizans askerini takibe başlayıp Üsküdar kıyılarına gelmişler, İstanbul Boğazı'nın Anadolu kıyılarını fethedip oralarda gümrük idareleri kurmuşlardır.¹⁴⁸

III. Nikephoros'tan sonra Alexis Komnenos 1081'de hükümdar olmuş, bu tarihte Kutalmışoğlu Süleyman Bey'le bir antlaşma yapmıştır.¹⁴⁹ Bu antlaşma ile İstanbul Boğazı'ndan uzaklaşmasına karşılık Anadolu'nun geri kalan topraklarının egemenliğinin büyük oranda Anadolu Selçuklu Devleti'ne geçmesini sağlamıştır.¹⁵⁰

Kutalmışoğlu Süleyman Bey, fethettiği yerlerde hükümdarlığının onaylanması için Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah'dan menşur istemiştir. Kaim Biemrillah da, ona hükümdarlık menşuru ile hükümdarlık alametlerinden olan, davul, sancak ve hilat göndermiştir. Büyük hükümdar Melikşah da Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah'ın Kutalmışoğlu Süleyman Bey'e menşur ve sancak gönderdiği haberini alınca o da kendisine bir ferman gönderip onun hükümdarlığını tanımıştır. Halife'nin menşur, Büyük Hükümdar Melikşah'ın ferman göndermesiyle Kutalmışoğlu Süleyman Bey'in hükümdarlığı resmen onaylamıştır.¹⁵¹

Kutalmışoğlu Süleyman Bey, İznik'i fethettikten kısa bir zaman sonra Bursa, Sakarya havzası, Kocaeli yarımadası ve Marmara kıyıları Türklerin eline geçmiştir. Bizans'ta sık sık baş gösteren iktidar kavgaları O'nun fetihlerini daha da kolaylaştırmıştır. Michail Dukas'a isyan eden Anadolu orduları komutanı Nikephoros Botanites İmparatorluğunu ilan edip Kütahya'dan İstanbul yanında tuttuğu Erbasan'ı Süleyman Şah'a gönderip kendisinden yardım istemişti. Botainnes'in destek istemek üzere İznik'e gelmesi bölgedeki Selçuklu varlığını kabul ettiği anlamına gelir. Botanites'e 12.000 kişilik bir kuvvet gönderip, O'nun tahta çıkmasına yardımcı olan

¹⁴⁸ Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, 27.

¹⁴⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 216.

¹⁵⁰ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, 147-149.

¹⁵¹ Oğuz Ünal, *Türkiye Tarihine Giriş Horasandan Anadolu'ya*, Ankara, Töre Devlet Yayınevi, 1980, 155.

Süleyman Şah bu sayede Üsküdar ve Kadıköy'e kadar tüm Anadolu yakasına hâkim oldu.¹⁵² Boğazlarda gümrük daireleri kurarak gelip geçen gemilerden vergi almaya başladı. Bu dönemde Bizans'ın iç karışıklıklarından faydalanan Süleyman Şah hâkimiyetini Karadeniz, Marmara ve Akdeniz sahillerine kadar genişletme imkânı buldu. Bizans'ın içinde bulunduğu zor durum dolayısıyla yerli halk Süleyman Şah idaresinde huzura kavuşmuş böylece Anadolu Selçuklu Devleti İznik merkezi olarak çevresinde sağlam bir temele kavuşmuş bulunuyordu.

Ancak Süleyman Şah'ın hâkimiyetine rağmen bölgeye zaman zaman Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi kuvvetlerin geldiği de görülmektedir. Süleyman Şah'ın başarılarından Melikşah, otoritesinin sarsıldığını düşündüğünden rahatsız olmuş, Emir Porsuk'u Anadolu'ya "had bildirmek" için göndermiştir. Bir yandan Anadolu'nun fethini tamamlama amacını güden bu kuvvetler diğer yandan Süleyman Şah'ın tamamen müstakil bir güç olarak ortaya çıkmasına engel olmaya çalışıyorlardı. Nitekim Sultan Melikşah tarafından Batı Anadolu'ya sevk edilen Emir Porsuk maiyetindeki 50.000'e yakın kuvvetiyle 1078'de İznik'i kuşattı. Porsuk, İznik'i düşürememekle birlikte muharebe sırasında Süleyman Şah'ın kardeşi Emir Mansur öldü.¹⁵³ Büyük Selçuklu devletinin bu tarz müdahaleleri daha sonra da tekrarlanacaktır.

Bununla birlikte siyasî üstünlüğünü koruyan Süleyman Şah'a Bizans'ın eksik olmayan taht kavgaları yeni imkân ve fırsatlar hazırladı. Yeni İmparator Botanites'i tanımayarak taht mücadelesine girişen N. Melissenos'a yardım ederek, karşılığında Frigya ve Galatya'da henüz Bizans elinde bulunan bazı şehir ve kaleleri aldığı gibi onunla birlikte Kadıköy'e kadar gelip yerleşti. 1081'de Bizans tahtını ele geçiren Aleksios Komnenos Türkleri boğazlardan uzaklaştırmak için bazı teşebbüslerde bulunduyorsa da bunu başaramadığı gibi Balkanlarda beliren tehlike dolayısıyla daha sıkıntılı duruma düştü ve batı sınırlarındaki acil tehlikeyi ortadan kaldırmak üzere Süleyman Şah'la anlaşmaya mecbur oldu. Tarihi bakımdan çok mühim ve teferruatı hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız bu anlaşmaya göre Türkler İstanbul Boğazı'ndaki kuvvetlerini Dragos (Drakon) Suyu'na kadar geri çekecekler, İmparator da bunun dışındaki topraklarda hak iddia etmekten vazgeçecekti.¹⁵⁴

¹⁵² Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 452.

¹⁵³ Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, 105.

¹⁵⁴ Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, 30; ayrıca bkz. Sevim, "Süleyman Şah I", 104.

Bu anlaşmayla ilgili olarak Komnenoslar devrinin Bizans tarihçisi Anna Kommena, Türklerin ilerlemesi ve barış imzalanmasına kadar geçen süredeki hadiselerle dair şunları aktarmaktadır:

Gerçekten, Komnenos, Türkleri sadece İstanbul Boğazından ve denize komşu bölgelerden kovup, çok uzağa sürmekle kalmadı. Onları tüm Thynia (Sakarya'nın kuzey-batısı Kefken-Kandıra dolayları) ile Bithynia'nın sınırlarından ve keza Nicomedia dolaylarından sürüp atarak sultanı (Kutalmışoğlu Süleyman Şâh) çok ısrarla, barış dilemek zorunda bıraktı. Böylece çeşitli yöntemlerle Türkleri Damalis'den (Üsküdar) ve ona komşu deniz kıyısı yörelerinden kovalayış sonrasında, bir yandan da armağanlar gönderip onlarla barışma sağlayarak bir barış antlaşması yapmaya razı olma zorunluluğunu duydu. Onlara Drakon Deresi'ni verdi. Onlara bunu kesinlikle aşmamayı, ayrıca Bithynia sınırlarından içeriye hiçbir akına girişmemeyi kabul ettiler.

155

Anadolu Selçukluları açısından Dragos Çayı Antlaşması oldukça önemlidir. Dragos Çayı'nın doğusuna çekilmek kazanımlardan bir kısmından vazgeçme gibi görünse de ilerleyen yıllarda menfaat olarak çok daha net hissedilecek olan hakikatte ciddi bir kazanımdı. En başta meşruiyeti pekiştirerek kabul ettirmiştir.¹⁵⁶ Sonrasında birlikte hareket eden iki devletin yöneticileri ortak hareketleriyle 1083'teki Bizans için tehlike arz eden Norman tehlikesini bertaraf etmişlerdir. Türklerden gelen 7.000 kişilik askerî kuvvetle Larissa'da Normanlar yenildi.¹⁵⁷ Bu yardımlar neticesinde Türklerin bazı fetihlerine Bizans İmparatoru da itiraz etmemiştir. Böylece Türklerin bölgedeki fiili hâkimiyetleri hukuken de tasdik ve tescil ediliyordu. Bu anlaşma ile Sakarya bölgesinin doğusundaki yerlerin başkent ile ilişkisi bir süreliğine olarak kesilmiş oluyordu. Böylece Türkler, Marmara Denizi kıyılarına kadar hemen hemen bütün Anadolu'ya fiilen hâkim olduğunu Bizanslılara kabul ve tasdik ettirmek suretiyle büyük bir başarı da elde ettiler.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Kommena, *Alexiad*, 126; Ayrıca bkz. Osman Turan, "Türkiye Selçukluları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Ağustos 1971, 47, 16-19.

¹⁵⁶ Alime Gül, *Selçuklu-Bizans Antlaşmalarının Değerlendirilmesi (1048-1211)*, İstanbul Marmara Üniv. Sos. Bil. Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014, 37.

¹⁵⁷ Kommena, *Alexiad*, 169.

¹⁵⁸ Sevim, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, 30.

Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Bizans aleyhine Bithynia’da fetihlerini sürdürürken, Sakarya Nehri’nin doğusunda Türk askerlerinin varlığı gözlemlenmeye başlandı.¹⁵⁹ Bu yoğun Türk nüfusu, Anadolu Selçuklu Devleti’nin kuruluşuna zemin hazırladı. Selçukluların Batı Anadolu’ya, özellikle de Sakarya bölgesi ve Marmara Denizi’ne doğru ilerleyerek Bithynia’yı tehdit etmeye başlaması, Bizans’ı harekete geçirdi. Türkmenlerin şehirler yerine yaylalara ve dağlık bölgelere yerleşmesi, Bizans’ı Kütahya ve Sakarya vadilerini hisarlarla tahkim etmeye yöneltti.

Bu süreçte Sakarya bölgesinde, Sapanca ve çevresindeki hisarlar bugünkü isimleriyle anılmaya başlandı: Adliye, Kurt, Paşalar, Mahmudiye gibi. Benzer şekilde, körfezin batısında da Rumca isimler taşıyan kaleler inşa edildi.¹⁶⁰ Türkler, Karacahisar, Bilecik, İnegöl, Bursa, İznik, İzmit, Sakarya, Bolu ve Mudurnu gibi surlarla çevrili Bizans şehirlerini ele geçirememiş olsalar da, bu şehirlerin etrafındaki yaylalara yerleşerek önemli bir nüfus oluşturdular.¹⁶¹

Süleyman Şah’ın en büyük başarılarından biri, Anadolu’nun Türkleşmesi için attığı adımlardır. Anadolu Selçuklu Devleti’nin kurulmasıyla birlikte huzurlu bir yaşam arayan Türkler, Anadolu’ya akın akın gelmeye başladı. Bizans’taki karışıklıklar nedeniyle huzursuz olan halk, yeni kurulan devletin tebaası olmayı tercih etti. Süleyman Şah’ın kurduğu devlete katılanlar arasında, büyük toprak sahiplerinin hizmetinde çalışan ve köle gibi muamele gören köylüler de vardı. Bu köylüler, Anadolu Selçuklu Devleti döneminde özgürlüklerine ve toprağa sahip olma hakkına kavuştular.¹⁶²

Süleyman Şahın ölümü, Anadolu Selçuklu Devleti’nde doğal olarak bir yönetim boşluğu doğurmuş, bu boşluk sebebiyle Bizans, İzmit’i ve İznik’i kuşatarak geri almaya çalışmıştır. Süleyman Şah’ın başkent İznik’i emanet ettiği Ebü’l-Kâsım, kardeşi Ebulgazi Hasan ile birlikte Peçeneklerin ve İzmir uç beyi Çaka Bey’in de yardımlarını alarak Bizans’ın saldırılarını püskürtmeye ve hâkimiyeti devam ettirmeye çalışmıştır.¹⁶³

¹⁵⁹ Resül Narin, *Sakarya Türkmen Manav Tarihi*, Sakarya, Sakarya Yerel Kültür Derneği Yayınları, 2018, 29.

¹⁶⁰ Enver Konukçu, “Kartepe Bölgesine Yönelik İlk Türk Akınları”, *Kartepe Kitabı*, Kocaeli, 2013, I, 51.

¹⁶¹ Yücel Öztürk, “Osmanlı’nın Kuruluşunda Akıncı Uç Beylerinin Rolü”, Kocaeli, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, 2015, I, 167-168.

¹⁶² Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, VIII.

¹⁶³ Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, 39.

Süleyman Şah'ın ölümünden sonra yerine bırakmış olduğu Ebü'l-Kâsım oldukça etkilidir. Devletin menfaatleri için büyük çaba sarf etmiş emanetçi gibi davranmamıştır. Kaynakların bildirdiğine göre Dragos Çayı Antlaşması'nı feshederek batıya doğru genişlemek niyetiyle bulunduğu toprakların ilerisine akınlar da yapmıştır. Bizans haliyle bu durumdan oldukça rahatsız olmuştur. Bu dönemde Bizans'ı, Balkanlar'dan Peçenek ve Uz Türkleri de sıkıştırmaktadır. 1091'de Peçenekler, neredeyse, Bizans'ı imha etmek üzeredir. Fakat Bizanslılar, bu tehlikeyi gene bir Türk boyu olan Kumanların yardımıyla atlatmıştır.¹⁶⁴

Süleyman Şah'tan sonra da İznik merkezli Türk kuvvetlerinin gücünü devam ettirmesi, Büyük Selçuklu Devleti'ni İznik üzerine ordu sevk edilmesi gereğine iyice inandırmış ve bu maksatla Emir Porsuk kuvvetleri bir kez daha İznik üzerine salınmıştır. Bu sevkıyatı duyan Bizans kuvvetleri, ordunun kendilerine sevk edildiğini zannederek İznik kuşatmasından vazgeçip geri çekilirler. Emir Porsuk kuvvetleri İznik'i düşüremeden geri döner. İznik'in Emir Porsuk kuşatmasından sonra Emir Bozan tarafından yapılan üçüncü kuşatması da Melik Şah'ın ölümü üzerine kaldırılır (1092). Melik Şah'ın ölümünden sonra, Süleyman Şah'ın gözaltında tutulan iki oğlu Kılıçarslan ve Kulan Arslan (Davud) serbest bırakılır. Kılıçarslan 1093'te İznik'e gelerek yönetimi Ebulgazi'den devralır.

İzmit şehri 1081'de Kutalmışoğlu Süleyman Bey'in idaresindedir. Bizanslılar 1085'te İzmit'i de Türkler elinden geri almışlardır. İzmit'in Bizanslılar eline geçmesiyle Sakarya Nehri'nin batı kıyılarında yer alan Adapazarı, Sapanca ile dolaylarının tekrar Bizanslılar eline geçtiği anlaşılmaktadır. Söz konusu edildiği üzere 1072-1081 fetihleri esnasında Sakarya ırmağının batı kıyılarından başlayarak Boğaz İçi kıyılarına kadar olan yerler Türklerin hâkimiyeti altına girmiş, bu hâkimiyet 8 yıl kadar sürmüştür. Haçlılar İstanbul'dan yola çıkıp Kudüs'e giderken yolları üzerinde bulunan İzmit'e uğramışlar, 1096'da bu şehri ele geçirmişlerdir.¹⁶⁵ Haçlılar 1097'de İznik'i ele geçirip Bizanslılara vermişlerse de Bursa'nın o sıralarda Bizanslılar eline geçip geçmediği bilinmemektedir.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey*, Ankara, TKAE Yayınları, 1987, 33-37.

¹⁶⁵ Bostan, "İzmit", 536.

¹⁶⁶ Halil İnalcık, "Bursa", *DİA*, VI, İstanbul 1992, 446.

Kutalmışoğlu Süleyman Şah, dağınık Türkmenleri etrafında toplayarak, her bakımdan yaşama sevincini yitirmiş bulunan Anadolu'nun yerli halkına, hiçbir zaman sahip olmadıkları topraklar bahşederek yakılan yıkılan Anadolu'yu yeniden yaşanılır bir hale getirmeye çalışmıştır. İznik merkezinde Sakarya ve çevresinde fetihlerde bulunmuş ulaştığı sınırlar dolayısıyla da çeşitli Avrupa milletleriyle ilişki kurma fırsatı sağlayarak vefatından sonra geçen 6 yıllık hükümdarsızlık sürecinde devlet ciddi bir sarsıntı geçirmeden varlığını koruyabilmiştir.¹⁶⁷ Bu arada ardı arkası kesilmeyen göçebe Türkmenleri de bu yeni ülkeye yerleştirip Türk nüfusunu çoğaltarak Anadolu'nun Türkleşip İslamlaşmasını sağladı.¹⁶⁸

2.4. Süleyman Şah Sonrası Sakarya ve Çevresinde Siyasî Mücadeleler

Anadolu Selçuklu Devleti'nin varlığıyla beraber 10 yıl içinde Türkler Marmara ve Adalar Denizi'ne kadar olan yerleri fethettiler. Bizans'la ilişkilerini düzelterek dikkatlerini doğuya çeviren Süleyman Şah, Adana ve Çukurova yöresinde bazı fetihlerde bulunduktan sonra, 1085 yılı başında Antakya'yı ele geçirdi. O'nun sınırlarını Suriye kapılarına kadar genişletip Büyük Selçuklular ile komşu olması hem kendisi hem de devleti için iyi olmadı. Süleyman Şah'ın Halep'i de kuşatması Şam Meliki ve Sultan Melikşah'ın kardeşi Tutuş ile aralarının açılmasına neden oldu ve Haziran 1086'da Halep önlerinde Ayn-ı Seylem'de Tutuşla girdiği savaşta yenilmiş¹⁶⁹ ve bazı kaynaklara göre bu yenilgiyi hazmedemediği için intihar etmiştir.¹⁷⁰ Hadiseden kısa süre sonra bölgeye gelen Sultan Melikşah, O'nun Antakya'da bulunan eşini ve çocuklarını da alarak İsfahan'a götürdü.

Süleyman Şah'ın zamansız ölümü, çocuklarının Melikşah tarafından Büyük Selçuklu merkezine götürülerek gözaltında tutulması, Anadolu Selçuklu Devleti'nde bir yönetim boşluğu doğurduysa da, İznik'te vekil bıraktığı Ebü'l-Kâsım bu otorite boşluğunu doldurarak devlet merkezini korudu. Selçuklu hanedanından olmayan Ebü'l-Kâsım İznik valisidir ve kısa sürelik yöneticiliğine rağmen iz bırakmış önemli bir şahsiyettir. Enerjik ve akıllı bir adam olan Ebü'l-Kâsım, kardeşi Ebulgazi Hasan ile birlikte Süleyman Şah'ın mirasına sahip çıkarak zaman zaman Balkanlardaki Peçenek

¹⁶⁷ Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, 41.

¹⁶⁸ Atçeken-Bedirhan, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti*, 3.

¹⁶⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 75.

¹⁷⁰ Sevim, "Süleyman Şah I", 105.

Türkleri ve İzmir Türk Beyi Çaka Bey ile birlikte hareket edip Bizans'ı sıkıştırmaya devam etti.¹⁷¹

Süleymanşah'ın 1086 yılındaki ölümünden sonra İznik'te tahta geçen Ebü'l-Kāsım, 1081 Anlaşması'nı ihlal ederek Bizans topraklarına saldırıya geçti. İstanbul Boğazı ve Marmara kıyılarına akıncılar göndermesiyle Bizans-Selçuklu çatışmaları yeniden alevlendi. Süleymanşah dönemindeki taktikleri uygulayarak karşı saldırıya geçen Bizans birlikleri, Dragos Çayı'nı geçmeyi başardı. İzmit'e doğru ilerleyen Bizans ordusuna, Manuel Boutoumites denizden, Tatikios ise karadan destek verdi. Ancak Emir Porsuk'un 50.000 kişilik bir orduyla bölgeye doğru ilerlediği haberi üzerine Bizans ordusu geri çekilmek zorunda kaldı ve Ebü'l-Kāsım'ın kuvvetleri İzmit'i geri aldı. Bu durum karşısında İmparator I. Aleksios Komnenos, Ebü'l-Kāsım'ı ittifak görüşmesi bahanesiyle İstanbul'a davet etti. Ziyaret sırasında Ebü'l-Kāsım'dan habersiz bir şekilde Gebze'de Pelekanon (Eskihisar) Kalesi'ni inşâ ettiren Aleksios, bu sayede bölge üzerinde tekrar hâkimiyet kurmayı başardı.¹⁷²

Komnenos hanedanlığının ilk İmparatoru olan I. Aleksios Komnenos (1081-1118), yönetimini kaybettiği toprakları geri almak için Batı'dan Müslümanlara karşı Haçlıların desteğini almış ve İmparatorluk'ta aile bağı yönetiminde sıkı merkezî denetime başvurmuştur. İmparator, bazı bölgeleri Haçlıların çabalarıyla Türklerden geri almayı başarmış olsa da her iki tedbir de İmparatorluğun Anadolu yönetimini tekrar ele geçirmesini sağlamadığı gibi Bizans'ın güçsüzlüğünü gören Hristiyan koalisyonunun Anadolu'da kendi emellerini gerçekleştirmesine yol açmıştır.

Bununla birlikte Bizans ordusunun kuşatmayı kaldırmasının ardından şehir bu kez de Porsuk'un kuvvetlerince muhasara edildi (1087). Porsuk'un uzun süren muhasaradan sonra şehri düşüremeden geri çekilmesi Sultan Melikşah'ın İznik'in zaptı konusundaki kararını değiştirmede ve aynı görevle bu sefer Urfa Emiri Bozan bölgeye gönderildi. Bozan'ın şehri düşürmek için tüm hücumlarına büyük bir gayret ve azimle karşı koyan Ebü'l-Kāsım, O'nun bir ara şehir civarından çekilmesini fırsat bilip büyük

¹⁷¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 363-364.

¹⁷² Şenay Altuntaş Öngün, *"Anadolu Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğu Arasındaki Siyasi ve Askeri İlişkiler (1075-1220)"*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, 31.

Sultan Melikşah'tan af dilemek üzere Isfahan'a gitti. Ancak burada kabul görmediği gibi, geri dönerken Bozan'ın adamlarınca yakalanıp boğduruldu.

İznik'i koruma görevini alan Ebulgazi'yi Bozan'ın baskısından kurtaran Sultan Melikşah'ın ölümü oldu. Ancak bu defa Emir Bozan'ın bölgeden ayrıldığını öğrenen Bizans İmparatoru İznik'in kendisine teslimi konusunda Ebulgazi'yi sıkıştırmaya başladı. Görüldüğü üzere, Süleyman Şah'ın vefatından sonra Sakarya Bölgesinde kurulan düzen, bir yandan Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı kuvvetlerin diğer yandan Bizans'ın baskısıyla karşı karşıyadır. Buna rağmen bölgedeki Türk hâkimiyeti varlığını korunmuştur.

Sultan Melikşah'ın 1092 yılı sonlarındaki vefatıyla Süleyman Şah'ın gözetiminde tutulan iki oğlu Kılıçarslan ve Kulan Arslan (Davud) serbest kalarak 1093 başlarında İznik'e gelip şehrin yönetimini devraldılar.¹⁷³ 1095 yılında Alexios, Selçuklu saldırılarına karşı koymak için Sapanca Gölü'nün doğusunda bir ileri karakol ve şehri koruma amacıyla bir kale inşâ ettirmiştir.¹⁷⁴ Bu kale, bölgenin savunmasını sağlama görevine hizmet etmiş ve bu amaç doğrultusunda daha sonra yaygınlaşacak olan benzer yapıların öncüsü olmuştur. Kılıçarslan'ın yönetimi devraldığı İznik Sultanlığı ile 1086'dan beri devam eden saltanat boşluğu giderildiği gibi Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı kuvvetlerin tazyiki de sona erdi.

I. Kılıçarslan zamanında bir yandan Bizans'ın eline geçen kentler yeniden kurtarılmaya çalışılırken, bir yandan da Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki beyliklerin başına buyruk hareketleri bastırılarak dirlik ve düzen sağlanmaya çalışılmış, ancak bunda yeteri kadar başarılı olunamamıştır. Bu amaçla I. Kılıçarslan Danişmedlilerle savaşarak İzmir Beyi Emir Çaka'yı Bizans'ın yardımıyla ortadan kaldırmıştır.¹⁷⁵

Bu dönemde pek çok alanda birden mücadele verilmesi devletin gücünü zayıflatmış, Bizans da tekrar güç toplayarak kendine güvenini tazelemiştir. Nitekim düzenlenen I. Haçlı Seferi kısmen amacına ulaşmıştır. Bu sefer, Bizanslıların bir hayli zayıf vermesine rağmen Bizans açısından başarılı bir sefer sayılmaktadır. Nitekim İmparatorun siyaseti Anadolu'nun batısını yeniden kazanmak ve buradan kudreti artan

¹⁷³ Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıçarslan*, Ankara, TTK Yayınları, 1996, 15.

¹⁷⁴ Foss, *Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II: Nicomedia*, 20.

¹⁷⁵ İbn Bîbî Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî, *el-Evâmirü'l-Alâ'îye fî'l-Umûri'l-Alâ'îye I*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, 12.

deniz gücünün yardımıyla yarımadanın güney kıyısını sürekli kontrol altında tutmak üzerine yoğunlaşmıştır. Bu başarının verdiği heves Bizans'ı daha fazla beldeyi Türklerden geri almaya cesaretlenmiştir. Bu cesaretle yapılan saldırılar sonunda Sultan Kılıçarslan, daha fazla zayıat vermemek düşüncesiyle Bizanslılarla anlaşma yapmak ve İznik'i terk ederek başkenti Konya'ya taşımak zorunda kalmıştır (1097).¹⁷⁶ Bu anlaşmayla birlikte Marmara kıyılarının yanında İzmir ve Antalya bölgeleri de Bizans'a bırakılmıştır.

I. Kılıçarslan'ın ölümüyle birlikte başlayan saltanat kavgalarıyla iyice zayıflayan Selçuklu karşısında Bizans, daha da cesaretlenerek Türkleri Anadolu'dan tamamen çıkarma hevesine tekrar kapılmış,¹⁷⁷ bu maksatla Avrupa'da başlayan ve fasılalarla İslâm coğrafyasına düzenlenen ve kaynaklarda Haçlı Seferleri olarak anılan seferlerin de başlangıç sebeplerinden birisi olmuştur. İlk Haçlı Seferleriyle Anadolu'ya gelen Avrupalılar, Anadolu'daki Türk iskânının durumu tam anlamıyla idrak edemediklerinden Anadolu'yu "Remenia" (Roma ülkesi) olarak kaydetmişlerdir. Ancak II. Haçlı Seferi sonunda yani XII. asrın ikinci yarısından itibaren Haçlı yazarları Anadolu'nun tamamıyla Türkleştiğini görerek burayı Turguie "Turkia" diye isimlendirdiler. Böylece "Türkiye" tabiri ilk defa batı kaynaklarında yer almıştır.¹⁷⁸

Türklerin Anadolu'yu fethi, Haçlı Seferleri'nin başlamasında önemli bir rol oynamıştır. Malazgirt Savaşı sonrasında Anadolu'daki topraklarını kaybeden Bizans İmparatorları, Papa'dan yardım istemiş ve bu da Haçlı Seferleri'nin düzenlenmesine yol açmıştır. Haçlı Seferleri, Anadolu'yu derinden etkilemiş, Batı dünyasının doğu limanlarına olan ilgisini artırmış ve özellikle İtalyan şehir devletleri başta olmak üzere Ege ve Doğu Akdeniz'e çok sayıda deniz seferi düzenlenmiştir. Sonuç olarak, XI. asra kadar Bizanslılar ve Müslümanlar arasında Anadolu ve çevresinde yaşanan mücadele, XI. asırdan itibaren Batılıları da içine alarak daha geniş bir alana yayılmıştır.

İmparator Aleksios, daha 1089'da Peçenekler ile Ebü'l-Kâsım ve Çaka'ya karşı mücadeleye mecbur kaldığı yıllarda Papa II. Urbanus'tan yardım istemiş,¹⁷⁹ Haçlı hareketi Papa'nın 1095 Klermont Konsili'nde yaptığı çağrı ile fiilen başlamıştır. 1096

¹⁷⁶ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret İŞILTAN, Ankara, TTK Yay., 2019, 140-145.

¹⁷⁷ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi*, 1-8.

¹⁷⁸ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 150.

¹⁷⁹ Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 131.

sonbaharından itibaren İstanbul'a ulaşan Haçlılar Bizans İmparatorları tarafından Anadolu'ya geçirilmişlerdi. Ağustos ayı başında keşiş Pier Lermi'in idaresinde İstanbul'a ulaşan ilk ordu, imparatorun emriyle bekletilmeksizin Boğaziçi'nin karşı sahiline Anadolu yakasına geçirildi.¹⁸⁰ Bunların ilk temas ettiği topluluk Selçuklular olmuştur.

Kılıçarslan Avrupa'dan yola çıkan ilk haçlıların sayı ve gücünü bilmediğinden Ermeni Gabriel'in elinde bulunan Malatya üzerine gidip şehri kuşatmıştır. Kılıçarslan'ın Malatya'yı kuşattığı sıralarda askerî gücü ve sayısı yüksek olan Haçlı orduları İstanbul'dan Anadolu'ya geçerek Pelekanon'da toplandıkları ve amaçlarının İznik üzerine yürüyüp şehri zapt etmek olduğu haberini almıştır. Eylül ayında Türk topraklarına ulaşan bu kuvvetler Sultan Kılıçarslan bu sırada Malatya muhasarasıyla meşgul olmasına rağmen İznik'e ulaşmadan İlhan Muhammed'in (veya Sultan'ın kardeşi Davud) yönetimindeki Türk kuvvetlerince imha edildiler.¹⁸¹ Sadece küçük bir kısmı Bizans İmparatoru'nun tahsis ettiği gemilerle İstanbul'a kaçabildiler.¹⁸²

Bu yenilgi üzerine Avrupa'nın hemen her yerinden toplanan dört ordu birliğiyle oluşturulan Haçlı orduları dört ayrı yol seçerek 1097 yılı başında İstanbul surlarına ulaştılar.¹⁸³ Haçlı kumandanları İmparator Aleksios'la Bizans'ın kendilerine sağlayacağı iase maddeleri ve savaş aletleri yardımına karşılık¹⁸⁴ Anadolu'da ele geçirecekleri yerleri bu devlete bırakacakları hususunda bir anlaşma yaptılar. Çok geçmeden gemilerle Anadolu yakasına geçirilen Haçlılar, Bizans kuvvetleriyle birlikte İzmit'te üç gün bekledikten sonra Türk topraklarına girdiler. 6 Mayıs'ta İznik önlerine gelen Haçlılar, çok iyi tahkim edilmiş olan Selçuklu merkezini dört bir yandan muhasara ettiler.¹⁸⁵

Onların sayısız kuvvetler halinde topraklarına girmek üzere olduğunu öğrenen Kılıçarslan Malatya kuşatmasını kaldırıp Acele İznik'e hareket etmesine rağmen, buraya ulaştığında şehri kuşatılmış buldu. Haçlı kuvvetlerine karşı İznik'e girme teşebbüsü sonuçsuz kalan Selçuklu Sultanı daha fazla zayıat vermemek için geri çekilmek zorunda

¹⁸⁰ Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2013, 131.

¹⁸¹ Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıçarslan*, 21.

¹⁸² Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 366.

¹⁸³ Bailly, *Bizans Tarihi*, 325.

¹⁸⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 367.

¹⁸⁵ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 136.

kaldı. Altı hafta kadar savunan Türk kuvvetleri dışarıdan yardım alamadıklarından daha fazla dayanmanın anlamsız olduğunu düşünerek, Bizans kumandanı Manuel Butumites'le anlaşıp İznik'i Bizanslılara teslim ettiler.¹⁸⁶

İznik'ten çekilen Kılıçarslan, Haçlıları Anadolu içlerinde karşılamak amacıyla Danişmend Gümüştekin Ahmedgazi ve Kayseri Selçuklu Emiri Hasan'dan derhal kendisine katılmalarını istediği gibi, kendisi de topladığı kuvvetlerle Eskişehir ovasında Haçlılarla çetin bir meydan muharebesine daha girişti.¹⁸⁷ Ancak tepeden tırnağa zırlı ve sayıları belirsiz bu kitle karşısında zafere ulaşamadı. Kılıçarslan'ın askerleri Batı Anadolu'nun sarp ve korkulu geçitlerine gidip oralara pusular kurmuşlar, gelip geçen Haçlılar üzerine saldırıp onlara büyük kayıplar vermişlerdir. Bundan sonraki tüm taciz ve baskınlarına rağmen Haçlıların Anadolu topraklarını çiğneyerek güneye doğru hareketlerine engel olamayacaktır. Böylece Anadolu Selçukluları Batı Anadolu'yu boşaltarak biraz daha doğuya çekildi ve Konya merkezli bir devlet haline geldi.

Türklerin saldırılarından kurtulan Haçlılar da, Batı Anadolu'nun تنها ve tehlikeli geçitlerini bin güçlkle geçip Konya ovasına varmışlar, oradan da Karaman, Ereğli, Gülek Boğazı'nı geçip Çukurova'ya inmişlerdir. Haçlılar Çukurova'ya inip Adana'yı ele geçirip buradan iki kola ayrılmışlardır. Ayrılan kolun birisi Urfa üzerine gitmiş, şehri Müslümanlar elinden alıp buradan Kudüs üzerine hareket etmiştir. Diğer haçlı kolu da Antakya üzerine gitmiş, Antakya'yı ele geçirmiştir. Haçlılar, Urfa ile Antakya'yı ele geçirdikten sonra yollarına devam etmişler, Avrupa'dan çıktıktan 3 yıl sonra Kudüs önlerine gelmişlerdir. Haçlılar, Kudüs önlerine gelince büyük bir heyecanla şehri kuşatmışlardır.

Kudüs şehri o sırada Fatımilerin elindedir. Fatımiler, her Haçlı saldırısını püskürtmüşlerse de Haçlıların çokluğu karşısında direnişlerini fazla sürdürememişlerdir. Haçlılar, Fatımilerin direnişinin kırılmasından sonra Kudüs'e girmişler (15 Temmuz 1099).¹⁸⁸ Musevi ve Müslüman'dan 70 bin kadar insanı öldürmüşler, vahşetlerini kadın ve çocuklara da göstermişlerdir.¹⁸⁹ Kudüs'ün Haçlılar eline geçmesi Müslüman milletler arasında büyük bir üzüntüye sebep olmuş, başta Kudüs ile Haçlılar eline geçen diğer

¹⁸⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 367.

¹⁸⁷ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 142.

¹⁸⁸ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 220.

¹⁸⁹ Işın Demirkent, "Kılıçarslan I", *DİA*, XXV, Ankara 2002, 396.

Müslüman şehir ve ülkelerinin kurtarılması için Müslüman milletler tarafından haçlılara karşı büyük bir mücadele ve cihat hareketi başlatılmıştır. Bu hareketin öncülüğünü daha çok Türkler üstlenmişlerdir.

Selçukluların Konya ve çevresini merkez edinmeleri Batı Anadolu'daki Türk varlığını belirli bir süre sonra kesintiye uğratmıştır. Haçlıların desteğiyle cesaretlenen Bizanslılar, Anadolu kıyılarındaki limanları ele geçirmeye başladı. Abydos'ta toplanan Bizans ordusu ve donanması, önce İzmir'i ardından Efes'i Türklerden geri aldılar.¹⁹⁰

Ancak Selçuklular, Birinci Haçlı Seferi'nin etkilerini atlatır atlatmaz kaybettikleri bölgelere akınlar düzenlemeye başladılar. Kısa bir geri çekilmenin ardından Anadolu'nun kuzey, güney ve batısına, yani uçlara ve kıyılara doğru yeniden harekete geçtiler. Bizans topraklarında ilerleyip yerleşmeye başlayan Türk toplulukları, XII. asır boyunca beylerinin önderliğinde Bizans'a karşı sık sık akınlarda bulundular. Bu uç bölgeler, XIII. asırda kurulacak olan Türk beyliklerinin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynayacaktır. Ancak Bizanslılar, Birinci Haçlı Seferi'nden sonra Anadolu'nun batısına yerleşmelerine rağmen, kuzey ve güney kıyılarında aynı ölçüde etkili olamadılar. Türklerle Kuzey ve Güney Anadolu'da çeşitli mücadeleler yaşadılar ve Türkler, Haçlı seferlerinden sonra terk etmek zorunda kaldıkları yerlere bir süre sonra geri dönmeyi başardılar.¹⁹¹

XII. asrın ilk yarısında, Anadolu Selçuklu Devleti I. Kılıçarslan'dan sonra zayıfladı ve Danişmentliler güç kazandı. Orta ve Kuzey Anadolu'da geniş bir alana yayılan Danişmentliler, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Amasya, Sivas, Tokat, Çorum ve Kayseri bölgesini ele geçirerek XII. asrın ortalarına kadar Haçlılar ve Bizanslılara karşı Anadolu Selçukluları ile birlikte mücadele etti. Gümüştekin Ahmed Gazi'nin 1105'te ölümünden sonra yerine geçen oğlu Emir Gazi, Malatya'dan Sakarya boylarına kadar olan toprakları ele geçirerek Karadeniz kıyılarına kadar ulaştı.¹⁹²

I. Kılıçarslan'ın vefatından sonra, Emîr Gazi, Anadolu'daki Selçuklu topraklarını adım adım kendi egemenliği altına aldı. En önemli güç haline gelen Emîr Gazi, Sultan Mesud'a Konya ve çevresini bıraktı ancak Malatya'dan Sakarya'ya kadar uzanan bölgelerde hâkimiyet kurdu. Sonuç olarak, Sultan Mesud, kayınpederi Emîr

¹⁹⁰ Kommena, *Alexiad*, 336-338.

¹⁹¹ Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, 138-139.

¹⁹² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 112, 147, 170.

Gazi'nin desteğiyle Şahinşah, Tuğrul Arslan ve Arab kardeşlerine karşı zafer kazanarak tahtını korudu. Emîr Gazi, bu mücadele sonunda damadı Sultan Mesud'a Konya ve çevresi dışında, Fırat'tan Sakarya'ya kadar olan tüm Selçuklu topraklarını (Malatya, Kayseri, Elbistan, Ankara, Kastamonu ve Çankırı bölgelerini) Danişmendli sınırlarına dâhil ederek Anadolu'da hâkimiyetini pekiştirdi ve babasından miras kalan toprakları 2-3 kat genişletmiş oldu.¹⁹³

Ne var ki Danişmendlilerin Sakarya ve çevresindeki hâkimiyeti de kalıcı hale gelememiştir. Emîr Gazi'nin dört oğlu Muhammed, Yağıbasan, Yağan ve Aynüddeve adını taşıyordu. Emîr Gazi'nin vefatının ardından tahta geçen Muhammed'e karşı, Aynüddeve ve Yağan isyan etti. Muhammed, 1135'te Yağan'ı öldürttü,¹⁹⁴ ancak Aynüddeve kaçarak Malatya'ya sığındı. Emîr Gazi'nin ölümü ve oğulları arasındaki taht mücadelesi Danişmendlileri zayıf düşürdü ve bu durumdan yararlanmak isteyen Sultan Mesud, Danişmendli topraklarından pay almaya çalıştı. Bu sırada Bizans İmparatoru Ioannes da Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud ile ittifak yaparak, Danişmendlilerin kontrolündeki Çankırı'ya saldırdı.¹⁹⁵ Melik Muhammed, Bizans İmparatoru Ioannes'un yardımıyla zayıflatılmaya çalışılan Danişmendliler arasında sıkışıp kaldı. Muhammed, çareyi Sultan Mesud'u Bizans ittifakından koparmakta buldu ve Sultan Mesud'u ikna etmeyi başardı.

Bir gece Sultan Mesud, Bizanslıların kuvvetlerini geri çekilmeye zorladı ve Bizanslılar zor duruma düştü. Bunun üzerine kuşatmayı kaldırarak Rhyndakos (Kirmasti Çayı) kıyısına çekilmek zorunda kaldılar. İmparator Ioannes, kışı burada geçirdikten sonra Çankırı ve Kastamonu şehirlerini kuşatma altına aldı. Sonunda Çankırı'yı ele geçirip burada esir düşen Türkleri İstanbul'a gönderdi. Ancak Bizanslıların geri çekilmesinin ardından Türk kuvvetleri kısa sürede kaybettikleri bölgeleri geri aldı. 1137'deki Kilikya seferi sırasında ise Melik Muhammed ve Sultan Mesud, Bizans topraklarına fetihlerine devam ederek Karadeniz kıyılarına, Sakarya ve çevresine kadar ilerlediler.¹⁹⁶ XII. asrın ikinci yarısından sonra özellikle Kastamonu'nun

¹⁹³ Abdülkerim Özaydın, "Dânişmendliler", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, 470.

¹⁹⁴ Özaydın, "Dânişmendliler", 471.

¹⁹⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 173.

¹⁹⁶ Khoniates Niketas, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, TTK Yay., 1995, 25.

yeniden fethini müteakip, Türk akınları zaman zaman Sakarya boylarına kadar varmakla birlikte, bölgenin tekrar Türk hâkimiyetine geçişi uzunca bir süre gecikecektir.

Sultan I. Mesud zamanında durdurulan II. Haçlı Seferleri sonunda daha önce Frankların eline geçmiş olan bazı yerler tekrar kurtarılmış ise de I. Mesud'un ölümüyle birlikte tekrar nükseden iktidar kavgaları, elde edilenlerin muhafazasını âdetâ imkânsız hale getirmiştir. XII. asrın ikinci yarısından sonra özellikle Kastamonu'nun yeniden fethini takip eden yıllarda Türk akıncıları zaman zaman Sakarya boylarına kadar gelmişler, fakat tam bir fetih yapamamışlardır.

2.5. XII. Asrın İkinci Yarısından XIII. Asrın Sonlarına Kadar Sakarya ve Çevresindeki Siyasî Mücadeleler

XI. asırda kalabalık bir Türkmen ve Oğuz kitlesinin Anadolu'ya girişiyle başlayan Anadolu'nun Türkleşme ve İslâmlaşma süreci Türk tarihinin medeniyet ve fetih bakımından en önemli bölümlerinden birini oluşturmuştur. Selçuklu Devleti'nin tarihte oynadığı en büyük rollerden biri hiç şüphesiz Anadolu'nun fethedilmesi ve bunun neticesi olarak buranın Türk vatanı haline gelmesi olmuştur.¹⁹⁷

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşuyla birlikte Sakarya bölgesinde daha karmaşık ve çok yönlü bir mücadele yaşandığı görülmektedir. Nitekim taht kavgasından geri kalan zamanlarda aralıklarla da olsa Bizans'ın bölgeye taarruzları olduğu gibi, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı kuvvetlerin müdahaleleri de vakidir. Özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nden gelen askerî baskının Sultan Melikşah'ın saltanatı döneminde çok yoğunlaştığı söylenebilir. Her ne kadar Anadolu'ya yönelen Haçlı seferleri Türklerin bölgedeki hâkimiyetlerini sekteye uğratmış olsa da Türklerin Anadolu hâkimiyetini değiştirememiştir.

Haçlı tehlikesi geçtikten sonra Sultan I. Kılıçarslan, Suriye seferine çıkmış, Habur ırmağı kıyısında Musul Valisi Çavlı ile onu destekleyen Artukoğu Beyi Necmeddin İlğazi ve Halep Meliki Rıdvan'la savaşa tutuşmuştur. Kılıçarslan, Habur Irmağı kıyısında yapılan savaşta Necmeddin İlğazi ile Halep Meliki Rıdvan Bey'e yenilmiş, onların eline geçmemek için atını hızla Habur ırmağına sürmüştür. Sultan I. Kılıçarslan atının zırhlı oluşu ve ırmağın hızlı akışı sebebiyle Habur'un sularında

¹⁹⁷ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, TTK Yay., 1989, 239.

boğulmuştur.¹⁹⁸ Sultan I. Kılıçarslan Habur Irmağında boğulduktan sonra yerine oğlu Mesud hükümdar olmuştur. Sultan Mesud hükümdar olunca Bizans İmparatoru Aleksios'la mücadeleye girişmiş, Eskişehir yakınlarında yaptığı savaşta İmparatoru yenip onunla bir barış antlaşması imzalamıştır.¹⁹⁹

I. Mesud döneminde Anadolu Selçuklularının yeniden toparlanması uzun bir zaman almış, buna rağmen Bizanslılara ve Haçlılara karşı başarılı savaşlar verilmiştir. Sultan Mesud kayınbabası Danişmendli Emir Gazi ile Karadeniz kıyılarını fethetmiş, Bizans İmparatoru İonnes de, 1132'de Bithynia ve Paflagonya'yı geçip Kastamonu'ya gelmiştir. İonnes, Kastamonu'yu ele geçirmiş, burada esir aldığı Türklerle İstanbul'a dönmüştür. Melik Gazi de, ertesi yıl Kastamonu üzerine gidip şehri Bizans kuvvetleri elinden almıştır.²⁰⁰

Bizans kronikçisi Khoniates, Bizans İmparatoru II. İoannes Komnenos'un Batı'dan ziyade Anadolu'ya önem verdiğini belirterek bunun nedenlerinden birinin Kudüs'e gitme hayali olduğunu ve Kudüs'e giden yolun Anadolu'dan geçtiğine inanmasından kaynaklandığını aktarmaktadır. II. İoannes Komnenos, hükümdarlığının büyük bir zamanını Anadolu'ya seferler yaparak geçirmiştir. İmparator, Türkleri ve Ermenileri Anadolu'dan kovmak ya da boyunduruk altına almak, Antakya'yı aldıktan sonra da Kudüs'e varmak istemiştir.²⁰¹ I. Alexios'un oğlu olan II. İoannes Komnenos (1118-1143) ve torunu I. Manuel Komnenos'un (1143-1180) bölge politikasında ses getirmeyen birkaç askerî başarısı dışında hanedanın Anadolu'yu imparatorluk yönetimine dâhil edememesi, Hristiyanların birlik olamaması bölgedeki hâkimiyetlerinin de sonunu getirmiştir.

Bu dönemde Selahaddin Eyyubi Kudüs'ü Haçlılar elinden alınca Müslümanlara karşı III. Haçlı Seferi başlamıştır. Alman İmparatoru Frederik Barbaros, Gelibolu tarafından Anadolu'ya girmiş, Batı Anadolu'dan yoluna devam edip Uluborlu'ya gelmiştir. Frederik Barbaros Uluborlu'da Selçuklu kumandanlarıyla şehzadelerini yenip oradan Konya'ya üzerine gitmiş, Konya'yı da zapt etmiştir. Konya Haçlılar eline geçince Sultan II. Kılıçarslan Frederik Barbaros'la bir anlaşma yapmıştır. Frederik

¹⁹⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 109.

¹⁹⁹ Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, Ankara, TTK Yay., 1995, 439.

²⁰⁰ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 172.

²⁰¹ Niketas *Historia*, 25.

Barboros Sultan Kılıçarslan'la antlaşma yaptıktan sonra Konya'dan Kudüs'e gitmek üzere yola çıkıp Silifke'ye inmiş, Silifke çayından geçerken boğulmuştur.²⁰² Fransız ordusunda vaiz olarak bulunan Odo de Deuil, Denizli'nin doğusunu Türklerin yurdu anlamına gelen Turchia ismiyle kayıt altına alırken hala Batı Anadolu'da yoğun bir Türk nüfusu bulunduğuna işaret etmektedir.²⁰³

Anadolu Selçuklu Devleti, II. Kılıçarslan döneminde (1155-1192) yeniden güç kazandı. 1174'te Danişmentlilerin egemenliğine son veren II. Kılıçarslan, Anadolu'da Türk birliğini sağlama yolunda önemli bir adım attı. İki yıl sonra gerçekleşen ve Anadolu tarihinde bir dönüm noktası olan Myriokephalon Savaşı, hem Bizanslılar hem de Türkler için büyük değişimlere yol açtı. Bu zaferle Bizans'ın, Anadolu Selçukluları Devletine karşı savunmada kalması sağlanmış üstünlük yeniden Anadolu Selçukluları'na geçmiştir.²⁰⁴

Akdeniz'de uluslararası açıdan gelişime engel teşkil edebilecek siyasî olumsuzlukların yaşandığı bu dönemde Anadolu, ticaret kervanlarının geçişi için güvenli ortamı sağlayamamaktaydı. Bu durum II. Kılıçarslan döneminde çözülebilmüş ve Anadolu dış ticaret yapabilecek hâle gelmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetiyle beraber kentlerde yaşanan yönetim problemlerine bir son verilerek, halkın üzerindeki baskılar da kaldırılmıştır.²⁰⁵ Savaşta önemli rol oynayan Türkmenler, fetih ve yerleşme amacıyla akınlarını sürdürerek Bizans sahillerine doğru ilerlediler. Sonuç olarak Karya, Paflagonya, ve Pamfilya gibi kıyı bölgelerinde Türkleşme hız kazandı.

II. Kılıçarslan döneminde (1115-1192) Danişmendlilerin sahip olduğu ve Anadolu'nun orta bölgesinde yer alan şehirlerin Selçuklulara geçmesi Türkler için Anadolu'da siyasî ve millî birliğin sağlanması anlamına gelmekteydi. II. Kılıçarslan dönemi, Bizans ile yapılan mücadeleler ve devletin içinde bulunduğu kuruluş aşaması sebebiyle ortaya çıkan iç karışıklıklardan dolayı güvenli bir şekilde yapılamayan ticaret, Selçuklu denetimine ve kontrolüne girerek ticaret yollarının rahatlayacağı, sınırlı kalan ticarî faaliyetlerin daha rahat sürdürülebileceği bir dönemin de başlangıcı olmuştur.²⁰⁶

²⁰² Abdülkerim Özaydın, "Sultan Kılıç Arslan II", *DİA*, XXV, Ankara 2002, 403.

²⁰³ Altay Tayfun Özcan, "XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları", *Türkiyat Mecmuası*, Güz 2012, XXII, 22, 68.

²⁰⁴ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 150.

²⁰⁵ Güçlüay, "Anadolu Selçuklu Devleti'nin Ticaret Politikası", 551-552.

²⁰⁶ Faruk Sümer, Selçuklular", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, 381.

Anadolu Selçuklu sultanları arasında ayrıcalıklı bir yere sahip olan II. Kılıçarslan, Anadolu'da Türk-İslam birliğini kuran ilk sultan olarak kabul edilir.²⁰⁷ Babası Sultan Mesud tarafından 1144 yılında Elbistan meliki olarak atanan II. Kılıçarslan, Haçlılara karşı başarılı savaşlar yürüttü. Hatta Haçlıların elindeki Maraş, Göksun, Behisni ve Raban gibi şehir ve kalelerin geri alınmasında önemli rol oynadı. Sultan Mesud'un ülkesini 11 oğlu arasında paylaşması, Bizanslılara güç toplamak için zaman vermiş taht kavgasına karışan Bizanslılar rahata kavuşmuşlardır.²⁰⁸

II. Kılıçarslan'ın Bizanslılara karşı Danişmendlilerle anlaşması ve sonrasında onlarla yaptığı mücadelede mağlup ederek topraklarına el koyması, İmparatorun batı ile daha rahat mücadele edebilmek için Anadolu Selçuklularıyla ilgili izlediği politikanın başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Türkmenlerin Batı Anadolu'da Menderes havzasında (Meander) ve İznik'e (Nikaea) kadar olan bölgelerde akınlar yapmalarından ötürü, I. Manuel Komnenos, Karacahisar (Melangia) civarına sefer yapmış ve Batı Anadolu'da şehirlerini yeniden sağlamlaştırıp garnizonlar kurmuştur.²⁰⁹ İmparator I. Manuel'in Türklere karşı yaptığı Anadolu seferleri arasında 1146 yılında yapılan Konya seferi önemlidir. Batı'da yeni bir Haçlı Seferi duyumu yüzünden sefer sonlandırılmış, Akşehir'den kurtardığı Bizanslıları ise Sakarya bölgesi dâhilinde Bithnia'ya yerleştirmiştir.²¹⁰

Kılıçarslan'ın 1192'de ölümünden sonra başa geçen I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ilk saltanatı döneminde (1192-1196) Menderes havzası Selçukluların eline geçmiştir. Selçuklular bölgedeki araziye devletleştirerek üzerindeki ahaliye kiralamışlar, beş yıl vergi almadan onlara ziraat aleti ve tohumluk dağıtarak halkı yanlarına çekmeyi başarmışlardı.²¹¹ Bu yıllarda Muineddin Mesud devrinde Bizans'a karşı sürdürülen sistemli fetih hareketi neticesinde Kastamonu ve Çankırı bölgesinde Bizanslılara karşı kuzeye ve batıya Sakarya vadisine kadar yapılan fetihlerle Zonguldak civarında Devrek'in 1197 yılında Türk topraklarına katılmasına muvaffak olunmuştur.²¹²

²⁰⁷ Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, 447.

²⁰⁸ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'îye fî'l-Umûri'l-Alâ'îye I*, 14.

²⁰⁹ Emine Tok Bayrakal, "On İkinci ve On Üçüncü Yüzyılların Sosyopolitik Ortamında Yeşeren Bir Savunma Ağı: Neokastrâ", *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu (25-28 Haziran 2007)*, İstanbul 2010, 303-311.

²¹⁰ Ramsay, W. M., *The Historical Geography of Asia Minor*. London 1890, 187.

²¹¹ Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, 131-132.

²¹² Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, Ankara, TTK Yay., 2018, 34.

II. Kılıçarslan'ın ölümünden sonra oğulları arasındaki taht mücadelesinden yararlanan Ermeniler de II. Leon yönetiminde Türk topraklarına saldırmış, Trabzon Rumları da Orta Karadeniz'de (Sinop, Samsun) etkili olmak için harekete geçmişlerdir. II. Rükneddin Süleymanşah (1196-1204) ve I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) tarafından gerçekleştirilen seferler sonucunda Ermeniler ve Trabzon İmparatorluğu işgal ettikleri toprakları terk etmek zorunda kalmışlardır.²¹³

XIII. asrın hemen başında vuku bulan IV. Haçlı Seferi beklenenin aksine, 1204 yılında Latinlerin İstanbul'u işgaliyle son bulduktan sonra, bazı Bizanslı yöneticiler şehri terk ederek Anadolu'da ele geçirdikleri merkezlerde Bizans İmparatorluğu'nun varisi olarak yeni devletler kurma çabası içine girdiler. Örneğin III. Aleksios'un damadı I. Theodoros Laskaris, Batı Anadolu'da İznik merkezli bağımsız bir devletin temellerini atarken, Komnenos hanedanına mensup Aleksios ve David adlı iki kardeş de Karadeniz kıyılarında (Pontos) Trabzon İmparatorluğu olarak hâkimiyet kurmaya çalışmaktaydılar.²¹⁴ Gürcü Prensesi Tamara'nın yeğeni olan Aleksios, Nisan 1204'te Gürcülerin desteğiyle Trabzon'u ele geçirirken, kardeşi David de Sinop ve Ereğli'yi kontrol altına alarak Sakarya boylarına kadar ilerlediler.²¹⁵

Bu süreçte İznik Laskarisler'i güçlü oldukları sürece, Sangarius'un doğusundaki Tarsia ovasının (Adapazarı civarı) kontrolünü ellerinde tutmuşlardır. Ancak, 1260'lı yıllardan itibaren durum hızla değişmiştir. Sınır bölgelerindeki Anadolu askerleri batıdaki askerî seferler için geri çekilince, Türkler Sangarius'un doğusundaki toprakları işgal etmişlerdir. 1267 yılına kadar uzun bir süre Heraclea'ya kara yoluyla seyahat etmek mümkün olmamıştır. Sangarius'un ötesindeki tüm bölge harap edilmiş ve Bizans İmparatorluğu yalnızca kıyılardaki birkaç noktayı kontrol edebilmiştir. Böylece sınır Sangarius'a kadar gerilemiş ve asrın geri kalanı boyunca Bizans'ın doğu sınırı olarak sabitlenmiştir. Bu sınır, Sakarya ve çevresinde yapılan kaleler zinciriyle güçlendirilmiştir.²¹⁶

Türklerin Sakarya Irmağı yönünde ilerlediği bu süreçte, Anadolu'nun kuzeybatı köşesinde, yani Sakarya Irmağı'nın batı kıyılarında yer alan Sapanca Dağlarından başlayarak Bursa'nın Uludağ eteklerine kadar uzanan bölgede, eski sınır teşkilatı

²¹³ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 156.

²¹⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 401.

²¹⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 393.

²¹⁶ Clive Foss, "Byzantine Malagina and the Lower Sangarius", *Anatolian Studies*, , Aralık 1990, XL, 173.

Komnenler tarafından yeniden ele alınmış ve güçlendirilmiştir.²¹⁷ Böylece Latinlerin İstanbul'u işgal ederek Bizans idaresine son vermelerinden sonra ortada bir Bizans Devleti de kalmadığından Anadolu Selçuklu Devleti'nin Sakarya ırmağının iki devlet arasında sınır olmasına riayet gibi bir yükümlülüğü de kalmamıştır.

İzzeddin Keykavus döneminde (1211-1219) Karadeniz ve Akdeniz'de önemli limanların ele geçirilmesiyle Anadolu Selçuklu Devleti, denizcilik alanında atılım yapmaya başladı. Sinop ve Antalya'nın tahkim edilmesiyle bu iki liman, devletin Karadeniz ve Akdeniz'e açılan kapıları haline geldi. Karadeniz filosu, başta Trabzon Rumları olmak üzere Türk egemenliğine karşı çıkan güçlerle mücadele ederek deniz ticaretinin güvenliğini sağlamaya çalıştı. Bu sayede Karadeniz'in Ereğli ve Sinop'tan Giresun'a kadar olan kıyı şeridinde Selçuklu hâkimiyeti tesis edildi. Böylece İmparator Aleksi, her yıl vergi ve lüzumunda asker vermeyi de kabul etti. Suriye'deki Eyyûbi hükümdarları arasındaki rekabetten yararlanarak bazı başarılar da etmiştir.²¹⁸

Anadolu Selçukluları, I. Alâeddin Keykubad döneminde en güçlü dönemini yaşadı ve denizcilik alanında önemli adımlar attı. Alanya'da bir tersane kuruldu. Ticarete büyük önem verildi ve Karadeniz'in önemli limanları olan Sinop ve Suğdak'ı kontrol eden Trabzon İmparatorluğu'na karşı sefer düzenlendi. Türkleri ilgilendiren doğudaki gelişmelere karşı Eyyûbilerle ittifak kuruldu. Hârizmşahlar yenilgiye uğratıldı ve Moğolların Anadolu'ya yönelmesini engellemek için çeşitli önlemler alındı.²¹⁹

Anadolu Selçuklu Devleti Sultan Alâeddin Keykubad (1220-1237) zamanında daha da güçlenip sınırlar epey genişleyince devletin mülkî-askerî teşkilâtı yapılmıştır. Daha çok mülkî olmayıp askerî olan bu teşkilâta göre, Anadolu Selçuklu Devleti dört büyük vilâyete ayrılmıştır. Danişmendiye vilâyeti (Sivas, Divriği, Kayseri ve dolayları), Türkmen vilâyeti (Diyarbakır, Hısn-ı Mansur, Hasankeyf, Urfa, Mardin, Siirt dolayları); Yunan vilayeti (Konya, Karaman, Ereğli, Akşehir, Niğde ve dolayları), Uç vilâyeti (Sinop, Kastamonu, Bolu, Eskişehir, Kütahya, Afyon, Denizli, Isparta, Burdur, Antalya ve Fethiye kuşağı) idi.²²⁰ Bu vilâyetler içinde en önemlileri Sinop, Kastamonu, Bolu, Eskişehir, Kütahya, Afyon, Denizli, Isparta, Burdur, Antalya, Fethiye şehir ve kasabalarının yer alıp Sakarya Nehri'nin dâhil olduğu uç vilâyetleriydi.

²¹⁷ Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, 135.

²¹⁸ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'îye fi'l-Umûri'l-Alâ'îye I*, 15.

²¹⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 331-395.

²²⁰ Akdağ, *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi*, 83-84.

Bithynia bölgesinde 1225-1231 yılları arasında savaşlar şiddetlenince I. Alaeddin Keykubat ordusuyla Bithynia ucuna gitmiş, sınır bölgesindeki bazı büyük kaleleri fethetmiştir. Sultan Alaeddin'in sınırda bulunan önemli kaleleri ele geçirmesi üzerine 1227'de Bizans-Selçuklu mücadelesi yeniden alevlendi. Ancak İmparator III. Ioannes Vatatzes, Anadolu Selçuklu ordusunu mağlup etmeyi başardı. İmparator Vatatzes'in askerî alandaki en önemli hamlelerinden biri, Moğollar tarafından tazyik olunan Kumanları sınır bölgelerine yerleştirerek²²¹ akritai (sınır muhafızı) olarak görevlendirmek oldu.

Bu Kumanlar, Selçuklularla ortak sınır bölgelerinde, özellikle güneyde Menderes Vadisi, doğuda Sakarya Nehri ve Frigya Bölgesi boyunca konuşlandırıldılar. Kumanlara, bu bölgelerde ıssız halde bulunan araziler verildi. Akritai statüsünde olan Kumanlar, bu toprakları ekip biçerek geçimlerini sağlıyor ve birçok vergiden muaf tutuluyorlardı. Karşılığında, zaman zaman Selçuklu topraklarına akınlar düzenleyerek hem bilgi toplamaları hem de olası tehditleri ortadan kaldırmaları bekleniyordu. Ayrıca Selçuklu saldırılarına karşı savunma yapma görevi de üstleniyorlardı. Akritailer sayesinde bu topraklar ülke ekonomisine kazandırılmış, sınır boylarındaki arazilerin boş kalması önlenmiştir.²²² Akritai sisteminin bu şekilde çözüme ulaşması sınırları komşu devletlerin saldırılarına karşı daha savunmasız hale getirmiş ve Türklerin Bizans şehirlerini daha kolay ele geçirmesini sağlamıştır.²²³

Selçuklular, Anadolu'daki siyasî üstünlüğünü Bizans'a yeniden kabul ettirip batıya doğru yayılmaya başlarken, Moğollar, Orta Asya'da yeni bir güç olarak yükselmeye başlamıştı. Harezm'i ele geçirdikten sonra Kafkasya ve Anadolu'ya doğru ilerleme başlayan Moğollar, Alaeddin Keykubad (1220-1237) zamanında Malatya yöresine kadar çapul hareketleri dolayısıyla Doğu Anadolu sınırına ulaşmışlardı.²²⁴

Moğollarla sınır boyundaki savaşlar 1229'a kadar devam etmiş buna rağmen Celâleddin Hârizmşah 1230'da Anadolu Selçuklu Devleti'nin doğu vilayetlerini tehdide başlamış, ertesi sene de bir Moğol ordusu Sivas'a kadar olan yerleri istila etmiştir. Sultan Alaeddin gelen bu haberler üzerine Vatatzes'le bir anlaşma yapmış o taraftaki

²²¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 439.

²²² Mustafa Daş, *Bizans'ın Düşüşü*, 112-113.

²²³ Metrafon Vasiliyeviç Levçenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, çev. Maide Selen, İstanbul, Özne Yayınları, 1999, 242-243.

²²⁴ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'îye fî'l-Umûri'l-Alâ'îye*, 18.

sınırları güvenlik altına aldıktan sonra Konya'ya dönmüştür.²²⁵ Alaaddin Keykubat kuzeybatı sınırlarındaki savaşlara son verip Konya'ya dönerken Batı Anadolu'da sınırların idaresini Ertuğrul Bey'e bırakmış, ona Söğüt'ü yurtluk, Domaniç'i de yaylak olarak vermiştir.²²⁶

1220 yılında başlayan ve Asya ile Avrupa'nın büyük bir kısmını etkileyen Moğol istilas, hızla batıya doğru ilerlemiştir.²²⁷ Orta Asya'dan Suriye'ye kadar uzanan bir bölgede şehirleri yakıp yıkan Moğollardan kaçan Türkmen gruplar, I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) döneminde Anadolu Selçuklu Devleti'nin uç bölgelerine, özellikle de batı sınırlarına yerleştirilmişlerdir.²²⁸

1243 yılında Köseadağ'da gerçekleşen savaşta yenilen Anadolu Selçukluları, Moğollara vergi ödemeyi kabul eden bir barış antlaşması imzalamış ve 1258 yılından sonra İlhanlılara bağılı hale gelmişlerdir. Yükselme devrinin büyük hükümdarları Bizans İmparatorlarının entrikalarından çekindiklerinden onlarla iyi geçinmeye özen göstermişler, Sakarya Nehri'nin iki devlet arasında sınır olmasına da riayet etmişlerdir. Moğol hâkimiyeti döneminde ülkedeki Selçuklu otoritesi ağır darbeler alırken Batı Anadolu'yu yakından ilgilendiren tarihî hadiseler de ortaya çıkmaktaydı. Bunların etkili olanı Moğolların önünden kaçan kalabalık Türkmen gruplarının Batı Anadolu'ya gelmeleridir. Doğu ve İç Anadolu Türkmenlerle meskûn olduğu için yeni gelen bu gruplar daha az insanın yaşadığı Batı Anadolu'ya ulaşmıştır.²²⁹

Moğol hâkimiyeti sırasında Anadolu'da Moğollara karşı mücadele eden unsurlar içerisinde bu Türkmen toplulukları da yer almıştır. Germiyanlılar ve Osmanoğulları bunlar arasında ilk dikkat çekenlerdi. XIII. asrın son çeyreğinde Moğollara karşı direnişin sembolü haline gelen Türkmenlerden birisi olan Germiyanogulları, 1258-1260 civarında Malatya civarına, oradan da Kütahya dolayısıyla Batı Anadolu hudutlarına varmış olmaları Türkmen göçlerinin doğudan batıya doğru ilerleyişi açısından kayda

²²⁵ Halil İncılık, "Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Beg", *Belleten*, 2007, LXXI, 261, 480.

²²⁶ Celalzade Salih Çelebi, "Ertuğrul Beyin ilerleyişini şu şekilde aktarmaktadır: Egerçi, bu tarihte Engüri şehri dâru'l İslâm idi; amma ondan aşağı arz-u tûlince berr-i Anadolu'dan Bursa'ya ve Bursa'dan Akdeniz kenarına ve andan İstanbul mukabelesinde olan kenâr-ı derya-bardan dolayı, Karadeniz kenarından ve ondan Kastamonu'ya, Bolu ve Çankırı sancakları hududuna ve ondan Sakarya Suyu başından yine mezkur Karacadağ havalisine gelince mâ-beyn tahminen iki aylık yol birbirine muttasıl dâru'l-harb idi..." Celâl-zade Salih Çelebi, *Hadikatü's-Selâtin*, çev. Hasan Yüksel, H. İbrahim Delice, Ankara, TTK Yay., 2013, 24.

²²⁷ İbnü'l Esîr İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil Fi't-Târîh (İslam Tarihi)*, çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın, İstanbul, Bahar Yayınları, 1986, XII, 312 vd.

²²⁸ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2006, 270.

²²⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 197-206.

değer görülmüştür.²³⁰ Köyceğiz-Denizli-Uşak bölgesinde XIII. asrın ortalarında iki yüz bin çadıra yakın bir insan gücüne sahip olan Türkmenler bulunmaktaydı.

Aynı asrın sonlarında, göçlerle gelenlerden bir grup Muğla ve çevresini fethederek Menteşeoğulları Beyliği'ni kurmuşlar, bir kısmı Denizli ve çevresinde İnanoğulları Beyliği'ni kurmuşlardır. Sakarya bölgesinin sınır olduğu coğrafyada, Söğüt-Domaniç Yaylası'nda ortaya çıkan Osmanlı Devleti ise adeta Türkiye Selçuklularının varisi olarak Batı Anadolu'da hayat bulacaktır.²³¹

Bizans tarihçileri Georges Pachymeres ve Nikephoros Gregoras, Latin istilasından sonra 1254'te başkentin Nicaea/İznik'ten Konstantinopolis'e taşınması ve doğu sınırının savunmasız kalması sonucu, sınırın öte tarafındaki Türkmenlerin Bizans'ın doğu sınırını aşarak, Bizans kent ve kalelerine peş peşe akınlar düzenlediklerine işaret ederler. Anadolu'daki Bizans askerî birliklerinin batıdaki savaşlar için sınır bölgelerinden çekilişlerinin ardından, Sangarius Irmağı'nın doğusundan başlayıp ötelere doğru uzanan topraklar Türkmenler için sabit bir hedef haline gelmiş ve 1260'lardan itibaren Sakarya Nehri imparatorluğun doğu sınırı olarak kabul edilmiştir.²³²

Bizans İmparatorluğu 1261'den itibaren politikasının odak noktasını Ege ve Balkanlar'a kaydırarak Anadolu'yu ihmal etmeye başladı. Bu durum, Türklerin Batı Anadolu'ya hızla yerleşmesine olanak sağladı.²³³ Aynı dönemde Moğolların kıyı bölgelerinde hâkimiyet kuramaması ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin iç mücadelelerle zayıflaması Batı Anadolu'daki Türkmen beylerinin daha rahat hareket etmesine yol açtı.

Moğol istilasından kaçan Türklerin Anadolu'ya akın etmesiyle Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi tamamlanma aşamasına girdi. Uç bölgelere yoğunlaşan Türkmenler, Kastamonu, Menderes Havzası ve Bolu bölgelerinden Bizans sınırlarını aşarak terk edilmiş arazilere yerleşmeye başladılar.²³⁴ Buradaki Türkmen beylerinin harekete geçmesinin bir diğer nedeni de Türkmenlerin desteğini alan ve Moğollara karşı koyan II. İzzeddin Keykavus'un (1246-1262) IV. Mikhail tarafından Enez Kalesi'nde hapsedilmesi idi.²³⁵

²³⁰ Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, 87.

²³¹ Feridun M. Emecan, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2003, 18-20.

²³² Georges Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çev. İlcan Bihter Barlas, İstanbul, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, 64.

²³³ Daş, *Bizans'ın Düşüşü*, 45.

²³⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 505-508.

²³⁵ Fevzi Kurtoğlu, *Türklerin Deniz Muharebeleri*, İstanbul, Sebat Matbaası, 1935, 38.

Türk akınları devam ederken dönemin Bizans İmparatoru VIII. Mikhael Palaiologos (ö. 1282), Menderes bölgesindeki Türkmen ilerleyişini durdurmak için 1264'te kardeşi Ioannes Palaiologos'u bölgeye göndermiştir. Buradaki kaleleri güçlendirip savunma noktalarını tahkim etmekle geçici bir süre bölgeyi kontrol altına almayı başarmışsa da, sınırdan ayrılışını müteakip Türkmen baskınları ile bu kez Menderes ırmağının güneyindeki Bizans kale ve yerleşkelerini ele geçirmişlerdir.²³⁶ Mikhael Palaeologos'un yine aynı tarihlerde, Bithynia sınırında Sangarius (Sakarya) nehrini aşarak Paphlagonia'yı tahrip eden Türk akıncıları üzerine gönderdiği kalabalık bir ordu da, Türklerin karşı saldırısı sonucu pusuya düşürülmüştür. Bu dönem fetihleri askerî ve mâlî bakımdan bitkin olan Bizans'ı âciz bırakmıştır.²³⁷

İmparator VIII. Mikhael doğu sınırında, Türkmenlerin özellikle Bithynia uçlarında giriştikleri yoğun gaza ve akın faaliyetlerini durdurabilmek için ertesi yıl bizzat kendisi Sakarya'ya gelmiştir. Şehirdeki stratejik öneme sahip bazı kaleleri tahkim ettirdiği gibi (1280) doğu sınırını belirleyen Sakarya Nehri boyunca, baltayla kestirdiği uzun ağaç kazıkları balyozlarla nehrin ortasına çaktırmak, Türkmenlerin geçişini önleyecek müstahkem bir set meydana getirmiştir.²³⁸

Ne var ki Sangarius nehri yatağını değiştirmiş dağlardan inen alüvyonların getirdiği çakıl taşları sayesinde, çekildiği önceki yatağından Türkmenlerin rahatça karşıya geçmelerine imkân sağlamıştır. Bu sebeple vaktiyle güven içinde sınır kalelerine yerleşenler, durumun farkına varıp tehlikede olduklarını anladıklarında kaleleri terk ederek buradan birer birer göç etmeye başlamışlardır.²³⁹ Bu dönemde de kısmi bir yerleşim olduğunu düşünülen Sakarya ve çevresinin tam olarak fethi ancak Osmanlı hâkimiyetinin tesis edilmesiyle mümkün olmuştur.

Türklerin Memlüklerden yardım talep etmesi üzerine 1277'de Elbistan'da gerçekleşen savaşta İlhanlılar yenilgiye uğradı. Bu yenilginin intikamını almak isteyen İlhanlı hükümdarı Abaka, Kayseri'den Bayburt'a kadar uzanan geniş bir alanda şehirlerin yağmalanmasını ve halkının öldürülmesini buyurdu. Bu durumun sebebi olarak da Muineddin Pervaneyi gördü.²⁴⁰ Vezir Süleyman Pervane'nin 17 yıl süren ve nispeten istikrarlı bir dönem sağlayan yönetimi de bu olayla son buldu. Bu tarihten

²³⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 424.

²³⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 442.

²³⁸ Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, 47.

²³⁹ Celalzade Salih Çelebi, *Hadikatü's-Selatin*, 24.

²⁴⁰ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'îye fî'l-Umûri'l-Alâ'îye*, 22.

sonra 1308'de Anadolu Selçuklu Devleti son buluncaya kadar devam eden tüm kontrolün Anadolu'daki Moğol valilerinin elinde olduğu son devre olmuştur.²⁴¹

Moğolların Anadolu'daki Selçuklu hâkimiyetine ağır darbeler vurması, Karadeniz ve Çukurova'daki Hristiyan unsurları güçlendirmesi bakımından Türklük aleyhine çeşitli sonuçlar ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak Moğolların önünden kaçan Türkmenlerin Batı Anadolu'ya ulaşması ile bu bölgedeki Türk nüfusu daha da güçlenmeye başlamıştır. Ülkede Moğol hâkimiyetinin zayıflamaya başladığı zamanlarda Batı Anadolu'da ortaya çıkan Türk beylikleri bu nüfus değişiminin siyasî simgeleri olmuştur.

Anadolu kentlerinin Türkler tarafından ele geçirilmesi, Bizans İmparatorluğu'nu endişelendirmiştir. Ancak Türkmenlerin Batı Anadolu'ya akın etmesi dolayısıyla Bizans'ın Anadolu'nun geniş bir bölümünde savunma hatları oluşturması ve kaleler inşa etmesi mümkün olmamıştır. Bunun yerine, elde kalan son toprakların güçlendirilmesi ve başkenti savunmaya yönelik bir hat oluşturulması tercih edilmiştir. Sakarya ve çevresi, Bizans'ın son asrında İmparatorluğun doğu sınırını savunan bir savunma hattının parçası olarak önemli bir rol oynamıştır. Bu hat, sürekli olarak sınırları aşan Türk boylarına karşı Sakarya çevresindeki kaleler sistemiyle korunmaya çalışılmıştır. Oğuzlar, Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda ve genişlemesinde önemli rol oynamışlardır. İç mücadelelere rağmen, Orta Asya'dan gelen göç dalgalarıyla desteklenen Türkmenler, Türk hâkimiyetinin devamlılığında önemli bir etken olmuşlardır.²⁴²

XIII. asrın sonlarında Anadolu'da kurulan Türk beylikleri, gelen Türkmen göçleri ile güçlenirken, İlhanlılara olan bağlılıkları da giderek azaldı. Bu bağlılığı güçlendirmek için Emir Çoban ve oğlu Timurtaş vali olarak gönderilse de Timurtaş'ın 1324'teki isyanı ve Memlûklere sığınması, İlhanlı hâkimiyetini sembolik hale getirdi. Halil İnalcık'ın naklettiği veriler XIII. asır boyunca Anadolu'ya gerçekleşen göçün bir milyondan fazla olduğunu ortaya koymaktadır. İnalcık'ın çadır hesabına göre Ladik'e 200.000, Kastamonu çevresine 100.000, Bolu-Sakarya bölgesine 30.000 çadırlık Türkmen göç etmiştir.²⁴³

²⁴¹ Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 271.

²⁴² Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 134.

²⁴³ Halil İnalcık, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Sorunu", *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1999, XV, 26, , 330.

Anadolu Selçuklu Devleti döneminde Bizans ile ilişkiler Büyük Selçuklu dönemine kıyasla daha dinamik ve hareketliydi. Bu durumun nedeni, Anadolu Selçukluları ile Bizans'ın komşu olmalarıydı. Zamanla bazı yerleşim yerleri iki devlet arasında el değıştirdi. Bu süreçte Sakarya nehrinin sınır bölgesi olduğu görölmektedir. Batı Anadolu'daki beyliklerin çekirdeğini teşkil eden Germiyan Beyliği, Sahib Ataogulları Beyliği'nin yıkılışından sonra Karahisar ve Kütahya'a hâkim olarak batıya doğru fetihlere girişmiştir. Bu dönemde Kuzey Anadolu'da da Türk beylikleri kurulmaya başlamıştır.

Bizans'ın XIII. asırda Konstantinopolis'i kaybetmesiyle zayıflaması ve Paphlogonia'daki kabilelerin Selçuklu Devleti'nin kontrolünden çıkıp daha saldırgan hale gelmesi bu bölgenin stratejik önemini artırarak Türklerin Batı Anadolu'yu hızlı bir şekilde ele geçirmesini sağlamıştır. Adapazarı (Tarsia), Bolu (Cladiopolis) ve Düzce (Prusias) çevresindeki verimli ovalar, göçebe topluluklar için cazip otlak alanları sunduğu için ele geçirilmek istenmiş ve sonuç olarak artan baskılar altında bu bölgeler Türkler tarafından ele geçirilmiştir. Bizans İmparatorluğu gerilerken, Türklerin güçlenmesiyle birlikte Bizans'ın sınırları, Sakarya Nehri gibi doğal engellere kadar batıya doğru geri çekilmiştir. Türkler ve Batılılar arasındaki ilişkiler, XIV. asrın ilk yarısında savaş odaklı iken, ikinci yarıda yumuşayarak ticarete dönüşmüş ve bazı antlaşmalar yapılmıştır.²⁴⁴

Batı Anadolu üzerinde yaklaşık iki asırdır devam eden mücadelenin sonlarına yaklaşıldığında Bizanslılar, Türk ilerleyişini durdurmak için Batılılarla işbirliği yapmanın yanı sıra Kuman, Peçenek ve Alan gibi diğer Türk boylarını da kullanmışlardır. Ancak bu çabalara rağmen, Türkler 1300 yılına gelindiğinde Batı Anadolu'nun fethini tamamlamak üzereydi ve Bizanslıların elinde sadece birkaç şehir kalmıştı.²⁴⁵

²⁴⁴ Serdar Çavuşdere, *Orta Çağ'da Venedik, Papalık ve Türkler*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2017, 172.

²⁴⁵ Himmet Akın, *Aydinoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968, 1-6.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAKARYA VE ÇEVRESİNDE BULUNAN BİZANS DÖNEMİNE AİT KALELER

Sakarya ve çevresi, Orta Çağ tarihi boyunca stratejik öneme sahip bir bölge olarak sınırlarında inşâ edilen kaleler hem siyasî hem de tarihî açıdan önemli bir yere sahip olmuştur. Sakarya Kaleleri, sadece savunma yapılarından öte, dönemin siyasî güç dengelerini yansıtan, kültürel zenginlikleri koruyan merkezlerdi.

Sakarya ve çevresinde ilin savunma hattı ve sistemlerinin ayrıca civarda Bizans tarihinin de daha iyi anlaşılması açısından kalelerin varlığının anlaşılması önemli olacaktır. Kalelerin, bölgenin savunmaya ihtiyaç duyduğu kritik noktalarda ve dönemlerde inşâ edilmiş olmaları, bölgenin savunma gereksinimlerinin en yoğun olduğu dönemlerle ilgili bir araştırma yapılmasını gerekli kılmaktadır.

Bu bölümde, Sakarya ve çevresindeki kalelerin tarihsel gelişimi ve stratejik önemi üzerine odaklanılacaktır. İncelenen kalelerin tarihsel bağlamında, XI. asır sonlarından daha eski tarihlere ait kalıntılara da rastlanmamaktadır. Bu durum, bu kalelerin genellikle yerel savunmanın bir parçası olarak inşâ edildiğini ve öncelikli amaçlarının Bizans ve Anadolu Selçuklu arasında sınır bölgesi olarak Sakarya Nehri'nin savunmasını sağlamak olduğunu ortaya koymaktadır.

Bizans'ın son asırlarında, XII. ve XIII. asırlarda artan Türk baskıları sonucunda İmparatorluğun sınırları Sakarya Nehri'ne kadar geri çekilmiştir. İmparatorluk, son bir çabayla bu sınırı korumak, elinde kalan toprak parçalarını güvence altına almak ve sağlamlaştırmak amacıyla bir savunma hattı oluşturmuştur. Bu savunma hattının parçalarını oluşturan kaleler, Bizans'ın doğudaki en son sınırı olan Sangarius Nehri'ni doğal bir hendek olarak kullanarak, sürekli olarak sınırları aşan ve akınlar yapan Türk boylarına karşı bir önlem olarak inşâ edilmiştir.²⁴⁶

Bu açıdan XII. asırda Türklerin artık Sakarya'nın güneyinde Sakarya Nehri boyunca uzanan Dorylaion bölgesinde yerleşmiş olduklarının başka bir kanıtını da, yine Niketas Khoniates'in eserinde verdiği bilgilerden çıkarmak mümkündür. Niketas, İmparator Ioannes Komnenos'un 1143'de ölümünden sonra babasının yerine tahta çıkan

²⁴⁶ Foss, "Byzantine Malagina and the Lower Sangarius", 173.

Manuel'in ilk faaliyetlerinden biri olarak, onun Bithynia bölgesindeki sınırları güvence altına almak üzere İznik - Dorylaion arasındaki Melangia bölgesinde bir sıra tahkimat yaptırdığını, eski kaleleri onardığını ve bu suretle Türk akınlarının önüne geçmeye çalıştığını yazmaktadır.²⁴⁷ O halde, Bizans - Türk sınırını Dorylaion'da değil, Sakarya nehri boyunca uzanan Melangia'da aramak gerekir.

Sakarya ve çevresindeki kalelerin genel olarak, savunma, gözetleme, askerî üs ve karakol gibi işlevlerle, yol ağları, başkente olan mesafeleri, kıyı ve limanlara olan uzaklıkları dikkate alınarak stratejik noktalarda inşâ edildiği anlaşılmaktadır. Bu kalelerin askerî amaçlarla inşâ edilmiş olmaları, yerel halkın günlük yaşamına dair izlerin oldukça sınırlı olduğu bir ortamı işaret etmektedir.

Bithynia Bölgesi, X. asırdan itibaren Bizans İmparatorluğu için stratejik bir öneme sahip olmuş, Sakarya ve çevresinin İstanbul-İzmit-İznik gibi önemli merkezlerin civarında konumlanması, bölgesel savunma sisteminin gelişimini doğrudan etkilemiştir. Bölgede yer alan bazı kaleler, coğrafi avantajlardan yararlanarak doğal savunma özelliklerini güçlendirebilirken, bazı kaleler bu avantajlardan yoksun olup çeşitli savunma yöntemleriyle eksikliklerini gidermeye çalışmıştır. Örneğin, Mekece Kalesi, Kocaeli ile İznik kentlerini bağlayan bir yol ağı üzerinde konumlanmış olmasına rağmen, düz arazi koşulları nedeniyle savunma açısından dezavantajlı bir konumda bulunmaktayken, doğu hattındaki diğer kaleler coğrafi olarak daha korunaklı bir hal almışlardır.

Ayrıca, bölgenin VII. asırda Arap saldırılarına maruz kaldığı bilinmektedir. Sakarya il sınırları içinde yer alan ve en erken tarihlere ait izler taşıyan Paşalar Kalesi, bu bölgenin ve başkentin savunması açısından kritik bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Sakarya Nehri çevresindeki kalelerin tarihsel ve stratejik analizleri, bölgenin siyasî ve askerî dinamiklerini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Orta Çağ'da Anadolu'nun hudut bölgesinde yer alan bu kaleler, Bizans İmparatorluğu ile Türk Beylikleri arasında yaşanan siyasî mücadelelerin ve kültürel etkileşimin birer simgesi halini almıştır. Bu bölümde, Sakarya Kaleleri'nin Orta Çağ tarihindeki siyasî ve tarihî önemini kısaca özetleyecek olup, bu yapıların siyasî ve kültürel zenginliğe katkısına bir bakış açısı sunmaya çalışacağız.

²⁴⁷ Niketas, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, 35.

3.1. Mekece Kalesi

Sakarya İli, Pamukova İlçesi'nin 13 km güneybatısında bulunan ve günümüzde bir mahalle olarak bilinen “Mekece” adı, XIV. asırdan sonra kullanılmaya başlanmıştır. Mekece isminin kökeninin bir kuş ismi olan “Meke”den türediği ve zamanla “Mekece” şeklini aldığı düşünülmektedir.²⁴⁸

Bizans döneminde stratejik öneme sahip olan bu bölge, İznik’e ait bir yol ağının kavşağına çok yakın bir konumda yer alıyordu. Bu konum Malagina Bölgesi olarak tanımlanırken, Karanlık Çağlardan Bizans İmparatorluğu’nun çöküşüne kadar stratejik önemini korumuş, ancak sınırları tam olarak belirlenememiştir. Mekece Kalesi, Malagina Bölgesi sınırları içerisinde bulunmasına rağmen, günümüzde harabe durumda olup mimari malzemesi çok azalmıştır, bu nedenle kale üzerine kapsamlı bir çalışma yapılması zor olmuştur.²⁴⁹

Mekece Kalesi, İznik ve Kocaeli kentlerini birbirine bağlayan iki önemli yolun kavşağında yer almasına ve büyük bir stratejik öneme sahip olmasına rağmen, doğa koşulları ve düz arazi şartları nedeniyle savunulması zor bir kale olarak değerlendirilmiştir. Kale, iki sıra dağ tarafından çevrelenen bir ova içerisinde bulunmakta olup, İznik’e ulaşan vadi girişini engellemek amacıyla inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir.²⁵⁰

Tarihte, Sakarya Nehri üzerinde gerçekleşen bir savaşta Roussel de Bailleul, Bizans İmparatoru Ioannes Doukas’ı rehin almıştır. Daha sonra Roussel, İmparatoru serbest bırakmış ve ona iyi davranmış, ancak İmparator Doukas’ın ağır yaralı oğlu Andronikos’un serbest kalması için uygun rehineler vermeyi teklif etmiştir. Bu teklifi kabul eden Roussel, Andronikos’un iki oğlunu esir alarak Metabole Kalesi’ne hapsedmiştir. Bu Metabole Kalesi’nin Mekece veya Paşalar Kalesi olabileceği öne sürülmektedir.²⁵¹

Mekece Kalesi’nin bulunduğu alanın çevresinden geçen yolların tarım arazisi olarak kullanılması kalenin büyük oranda tahrip olmasına neden olmuştur. Günümüze kadar korunabilmiş kalıntılar arasında, kuzeydoğu yönünde yer alan ve yaklaşık 4 metre

²⁴⁸ Ümmühan Çelebi, *Sakarya İli Yerleşim Adları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2007, 33.

²⁴⁹ Yıldırım, *Sakarya Kaleleri*, 40.

²⁵⁰ Foss, “Byzantine Malagina and the Lower Sangarius”, 168.

²⁵¹ Yıldırım, *Sakarya Kaleleri*, 42.

kadar bir kısmı sağlam kalmış kale duvarı, kalenin mimarî özellikleri hakkında bazı bilgiler sunmaktadır. Bu duvar, yerel taş ve malzemeler kullanılarak inşâ edilmiş olup, yaklaşık 2,5 metre kalınlığa sahiptir. Ayrıca, yüksek bir konumda bulunması ve sur duvarlarının köşe yaptığı bir noktada yer alması, bu duvarın kale kulesinden geriye kalan bir parça olabileceğini düşündürmektedir.²⁵²

Korunan duvarlar takip edildiğinde, Mekece Kalesi'nin dikdörtgen bir alanı çevrelediği anlaşılmaktadır. İncelenen duvarlar malzeme ve teknik açısından Geç Bizans Dönemi'ne tarihlendiriliyor olsa da, bu tarz duvar tekniği ve inşâsı Osmanlı kalelerinde de görülebilmektedir. Bu nedenle, kalenin Erken Osmanlı Dönemi'ne tarihlendirilmesi ihtimali göz önünde bulundurularak, XIV. asra kadar uzatılması gerektiği düşünülmektedir.²⁵³

1900'lü yıllarda bölgeyi ziyaret eden gezgin Von der Goltz, Mekece Kalesi'nin Bizans dönemine ait bir yapı olduğunu, ancak Türkler tarafından daha sonra tamir edilerek kale yapısına bir cami ve hamam eklendiğini belirtmiştir. Diğer doğu hattı kalelerinden farklı olarak, Mekece Kalesi Türkler tarafından kullanıldığı belgelenen tek kale olma özelliğini taşımaktadır.²⁵⁴

3.2. Paşalar (Karaceys) Kalesi

Sakarya İli Pamukova İlçesi'nin 8 km kuzeybatısında, Paşalar Mahallesi'nde yer alan Paşalar Kalesi'ne arazi koşulları nedeniyle bir-iki saatlik bir yürüyüşle ulaşılabilir. İlk bilimsel çalışmalar 1982 yılında Clive Foss tarafından gerçekleştirilmiştir. Foss, Metabole Kalesi olduğu düşünülen Mekece Kalesi yerine Paşalar Kalesi'ni Metabole Kalesi olarak tanımlamıştır. Bunun nedeni, Paşalar Kalesi'nin kronolojik olarak Metabole ile uyumlu bir dönemde inşâ edilmiş olmasıdır.²⁵⁵

Yaklaşık 834 metre rakımlı Kaletpe olarak adlandırılan ve oldukça yüksek bir konumda bulunan Paşalar Kalesi, küçük bir vadiye bakan bir noktada yer almaktadır. Çevresinde daha eski tarihlere uzanan yerleşmeler bulunur. Kale, geniş bir görüş açısına

²⁵² Yıldırım, *Sakarya Kaleleri*, 44.

²⁵³ Yıldırım, *Sakarya Kaleleri*, 45-46.

²⁵⁴ Foss, *Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II: Nicomedia*, 87.

²⁵⁵ Foss, *Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II: Nicomedia*, 87.

ve doğal bir savunma avantajına sahip olup, Malagina olduğu düşünülen Sakarya Ovası bölgesine hâkim bir noktadadır.²⁵⁶

Paşalar Kalesi bulunduğu tepenin üzerinden, puslu bir yaz gününde dahi Mekece'den Geyve'ye kadar uzanan ve Malagina Ovası olarak bilinen Sakarya Ovası'nı, arkasındaki güney yönünde yükselen dağ sıralarıyla birlikte geniş bir perspektifte görme imkânı sunar. Bu sayede kale, tüm bölgeyi gözlemleyebilecek ve savunabilecek stratejik bir hâkimiyette konuma sahiptir.²⁵⁷

Mimari açıdan Paşalar Kalesi, doğal savunma sistemlerinin yanı sıra beşeri olarak inşâ edilmiş savunma sistemleri de barındırmaktadır. Kale surlarındaki büyük, dikdörtgen planlı yapının mancınık için yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Bu yapı, çevredeki tehditlere karşı önemli bir savunma özelliği taşır ve üç tarafında da mazgal delikleri bulunur. Mimari özellikleri dikkat edildiğinde kale yapısının güçlü halde olduğu ve düşman kuvvetleri için tehdit oluşturabilecek niteliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁸

Kalede kuzeybatı kısmında bulunan kule ise dışarıdan gelebilecek tehditlere karşı erken uyarı sağlamak amacıyla inşâ edilmiştir. Paşalar Kalesi'nin Bizans Dönemi öncesinde kullanıldığına dair kesin bir kanıt bulunmamakla birlikte, bölgede yapılan çalışmalarda Roma mezar stelleri, Hellenistik Dönem'den MS II. asra kadar tarihlendirilen seramik parçaları ve kaleye yaklaşık 4 km uzaklıkta büyük bir nekropol alanı bulunması, bölgenin Bizans Dönemi'nden önce de iskân edildiğini gösterir niteliktedir.²⁵⁹

3.3. Seyifler (Mésonésion) Kalesi

Sakarya ili Ferizli ilçesinin 4 km güneyinde yer alan Seyifler köyünde bulunan Seyifler Kalesi, Bizans kaynaklarında “Mésonèsion” olarak adlandırılmaktadır ve Çark

²⁵⁶ Yıldırım, *Sakarya Kaleleri*, 49.

²⁵⁷ Foss, “Byzantine Malagina and the Lower Sangarius”, 173.

²⁵⁸ Foss, *Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II: Nicomedia*, 89-90.

²⁵⁹ Aydın Demir-Ali Aktaş, “Sakarya Pamukova Paşalar Köyü'nde Karacaahmet Sultan Türbesi”, *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi*, Ankara 2007, II, 993.

²⁵⁹ Foss, *Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II: Nicomedia*, 94.

²⁵⁹ Demir ve Aktaş, “Sakarya Pamukova Paşalar Köyü'nde Karacaahmet Sultan Türbesi”, 993, Foss, “Byzantine Malagina and the Lower Sangarius”, 176.

Suyu ile Sakarya Nehri'nin kesişim noktasında konumlanmaktadır.²⁶⁰ İlk olarak bu bölgeyi ziyaret eden ve inceleyen Clive Foss, kalenin 80x110 m'lik bir alanı kapsadığını ve halen görülebilen yuvarlak plana sahip iki köşe kulesini tanımlamış; ancak yapının kesin tarihlendirmesi konusunda net bir bilgi sunamamıştır.²⁶¹

Kaleye giden yol, Sapanca Gölü'nün bir uzantısı olan Çark Suyu'nun doğusundan çıkarak kuzeydoğuya doğru ilerler ve köyün yakınlarında bu su ile kesişir. Bu bölge, aynı zamanda Çark Suyu'nun Sakarya Nehri ile birleştiği noktaya oldukça yakındır. Nehirler arasında dar bir alan bulunur ve bu bölge adeta yarımada biçiminde şekillenerek doğal bir korunak sağlar. Böyle stratejik bir bölge, savunma açısından uygun olduğundan burada bir kale inşa edilmiştir. Bu stratejik konum, kalenin görkemli mimarisini de açıklamaktadır.²⁶² Kale civarının tarımsal amaçla kullanılması neticesinde iki kulenin bulunduğu cephe dışında başka bir ize rastlanılmamaktadır.

Seyifler Kalesi, bulunduğu alanda adeta bir yarımada biçiminde şekillenerek çevresine korunaklı bir alan oluşturmakta olup, Âşıkpaşazade'nin “*O hisar Sakarya suyu kenarında dere içindeki Sarıcahisardır*”²⁶³ ifadesi de kalenin savunma ve stratejik açıdan önemini vurgulamaktadır. Kalenin kesin tarihlendirmesi olmasa da, kulelerde ve sur duvarlarında kullanılan malzeme ve teknik detaylar, ayrıca Seyifler Kalesi'nin Çobankale (Xerigordos) kalesi ile benzer özellikler taşıması, kalenin XII. ve XIII. asırlar, yani Alexios Komnenos dönemlerinde inşa edilmiş olabileceğini göstermektedir.²⁶⁴

3.4. Harmantepe Kalesi

Sakarya İli Adapazarı ilçesi sınırları içinde, adını aldığı Harmantepe Köyü'nün kuzeyinde bulunan Harmantepe Kalesi, Taşkırsı Deresi kıyısında bir tepe üzerinde konumlanmaktadır. Bölgede bulunan diğer kalelerden farklı olarak, Harmantepe Kalesi, görüş açısı engeli olmadan çevresini geniş bir perspektiften gözlemleyebilme özelliğine sahiptir. Ancak, topoğrafik ve coğrafi koşullar nedeniyle, diğer kalelerin sağladığı doğal avantajlardan yoksun olup, savunma açısından zayıf bir konumda bulunmaktadır. Açık

²⁶⁰ Hakan Yılmaz, “Çağdaş Kaynak ve Belgeler Işığında Sakarya'nın Fethi ve Fethin Bilinmeyen Tarihi”, *Geçmişten Günümüze Sakarya*, Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Sakarya 2018. 102.

²⁶¹ Foss, *Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II: Nicomedia*, 94.

²⁶² Foss, “Byzantine Malagina and the Lower Sangarius”, 176.

²⁶³ Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, çev. Kemal Yavuz, M.A. Yekta Saraç, İstanbul, K Kitaplığı, 2003, 79.

²⁶⁴ Yıldırım, *Sakarya Kaleleri*, 90.

arazide yer alan ve doğal savunma unsurlarına sahip olmayan kale, dışarıdan gelebilecek tehditlere karşı savunmasız bir noktada bulunmaktadır. Bu coğrafi dezavantajların etkisiyle, kale savunma sistemindeki eksiklikler çeşitli yöntem ve tekniklerle telafi edilmeye çalışılmıştır.²⁶⁵

Sakarya il sınırlarında neredeyse tüm mimarî özellikleri ve savunma sistemini günümüze kadar koruyan Harmantepe Kalesi, çevresindeki tarım arazileri ve kaleye ait yapıların otlar içinde kalması nedeniyle 2003 yılında Söğütlü Belediyesi tarafından temizlik çalışmaları gerçekleştirilmiş ve yapıların bir kısmı açığa çıkarılmıştır.²⁶⁶ Kale civarının sulak ve bataklık olması civarının tarım alanlarına dönüştürülmesi neticesinde iklim koşullarına bağlı olarak kaleye ulaşımı zorlaştırmaktadır.²⁶⁷

Duvar işçiliği açısından ildeki en yakın benzer örnek, Çark Suyu ile Sakarya Nehri arasında bulunan Seyifler Kalesi'dir. Her iki yapıda da kaplama malzemesi olarak tuğla kullanılmadan, kabaca işlenmiş dikdörtgen kesme taşlar tercih edilmiştir. Ancak, Seyifler Kalesi'nin de kesin bir tarihlendirmesi yapılamadığından, bu benzerlikler aracılığıyla kesin bir tarihlendirme yapmak zorlaşmaktadır. Yine de, kaba bir tarihlendirme ile Seyifler Kalesi'nin de XII. veya XIII. asra ait olduğu öne sürülebilmektedir.²⁶⁸

3.5. Adliye Kalesi

Sakarya Nehri kenarında, Geyve boğazına oldukça hâkim bir konumda yer alan Adliye kalesi, il sınırları içerisinde Arifiye ilçesi sınırlarında yer alan almaktadır. Adliye Köyü'nün yaklaşık 1,5 kilometre güneyinde önemli bir boğazda konumlanmıştır. Bu bölge ve buradaki kaleler hakkında ilk önemli bilgiler, Walther Von Diest ve daha sonra onun izinden giden Clive Foss tarafından aktarılmıştır. Diest, bölgedeki diğer kalelerin yerlerini gösteren haritasında Adliye Kalesi'ne de yer vermiş, ancak kale hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır. Buna karşın, daha sonra bölgede araştırmalar yapan Clive Foss, kale hakkında kısmen de olsa bilgi vermeyi başarmıştır.²⁶⁹

Bölgede yapılan araştırmalar sırasında Adliye Köyü yakınlarında “Mokazis Mezar Steli” tespit edilmiş olup bu stel üzerindeki kabartmaların Hellenistik Dönem

²⁶⁵ Yıldırım, *Sakarya Kaleleri*, 92.

²⁶⁶ Yıldırım, *Sakarya Kaleleri*, 92.

²⁶⁷ Mürşit Yazıcı, “Harmantepe Kalesi”, *Irmak Kültür Sanat Dergisi*, Haziran 2002, 18, 20.

²⁶⁸ Yıldırım, *Sakarya Kaleleri*, 96.

²⁶⁹ Foss, “Byzantine Malagina and the Lower Sangarius”, 176.

özellikleri taşıdığı tespit edilmiştir. Bu da bölgenin daha erken dönemlerde de yerleşime sahne olduğunu kanıtlamaktadır.²⁷⁰

Haçlı ordularının Anadolu'ya girişte kullandıkları güzergâh üzerinde bulunan Geyve ve çevresi, 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Selçukluların kontrolüne geçmiştir. Sakarya Nehri, Selçuklu-Bizans sınırını oluştururken, bu bölgede Geyve Boğazı'na hâkim bir konumda inşâ edilen Adliye Kalesi'nin, Paşalar ve Mekece Kaleleri gibi sınır güvenliğini sağlamak amacıyla yapıldığı düşünülmektedir.²⁷¹

Adliye Kalesi, bölgenin en büyük kalesi olma özelliğine de sahiptir XII. ve XIII. asırlarda Bizans kalelerinde yaygın olan bir teknikle inşâ edilmiştir. Bu da kalenin Bizans hükümdarlarından Michael Palailogos ya da haleflerinden birine ait olduğunu açıkça göstermektedir.²⁷²

Osmanlı devlet adamı ve tarihçi İdris-i Bitlisî, Geyve Boğazı kenarında mükemmel bir konumda bulunan ve “kal'a-i üstüvar” ile “hısn-ı haşin” olarak bahsettiği “Tekfur-Pınarı” kalesinin, günümüzde Adliye Kalesi olarak bilindiğini doğrulamaktadır.²⁷³

²⁷⁰ Engin Baksaç, “Sakarya'nın Arkeolojisi ve Sakarya Müzesi”, *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2019, III, 6, 4.

²⁷¹ Yıldırım, *Sakarya Kaleleri*, 81.

²⁷² Foss, “Byzantine Malagina and the Lower Sangarius”, 176.

²⁷³ Yılmaz, “Çağdaş Kaynak ve Belgeler Işığında Sakarya'nın Fethi ve Fethin Bilinmeyen Tarihi”, 91.

SONUÇ

Marmara bölgesi tarih boyunca önemli olaylar ve siyasî teşekküller içerisinde başkentlere ev sahipliği yapmış, siyasî, tarihi ve kültürel açıdan çok önemli bir bölgedir. Bu siyasî teşekküllerin bir kısmı Anadolu'yu, bir kısmı ise etrafındaki daha geniş bir coğrafyayı etkilemiştir. Bu önemli coğrafyada Sakarya, Marmara bölgesinin güney kısmını oluşturan önemli bir alan ve stratejik bir konuma sahiptir. Sangarius Nehri'nin suladığı geniş verimli toprakları, sağlam kaleleri ve güçlü istihkâmları ile Bizans İmparatorluğu'nun doğusunda, Bithynia'daki önemli şehirlerden biri olan Sangairus (Sakarya), stratejik konumu ve bereketli ovaları ile imparatorluk adına gerek siyasî gerekse askerî açıdan büyük bir öneme sahipti.

Samanlı Dağları boyunca uzanan Sakarya topraklarının güney batısı Bursa'ya; kuzeyi Karadeniz'e, güneyi Bilecik hududuna doğusu ise Düzce ve Bolu'ya kadar uzanmaktadır. Kocaeli, İzmit, İstanbul gibi Orta Çağ'ın önemli merkezi konumlarına yakın, Sakarya Nehri'nin suladığı verimli topraklar farklı arazi şekillerine ve iklim özelliklerine sahiptir.

Orta Çağ dönemine gelene kadar Hititlerle başlayan bölge tarihi, sırasıyla Frigler, Lidyalılar, İskender İmparatorluğu, Bithynia Krallığı ve Roma egemenliği ile devam ederek varlığını sürdürmüştür. Bölge her devirde coğrafi özellikleri ve verimli arazilerinin yanı sıra önemli bir konum olarak kendini göstermiştir.

Araştırma konumuz genel itibarıyla XI. asır ile XII. asır dönemini kapsamakla beraber ağırlıklı olarak Türklerin Anadolu'ya hâkimiyet sürecinde Sakarya ve çevresinin durumu işlenmiştir. 1046 yılından 1071 yılına kadar Türkmenler, Anadolu'ya akınlarda bulunmaya başlamışlardır. Anadolu'nun her bir yöresini Malazgirt Savaşına katılan kumandanlarının her birine yurtluk olarak veren Alparslan, Emir Mansur'u Batı Anadolu'ya Vali olarak atamış bu dağıtımdan sonra komutanlar kendilerine verilen yerleri ele geçirmeye başlamışlardır. Bu sırada Bithynia'da bulunan Bizans ordusu Emir Artuk komutasındaki Türk birliklerine yenilmiştir. Böylece Sakarya ve çevresi Türkmenler ile tanışmıştır.

Alparslan'ın ölümü üzerine Sultan Melikşah, Emir Mansur'un kardeşi Süleyman Şah'ı Batı Anadolu'yu almakla görevlendirdi. Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah, Bizans topraklarındaki siyasî buhrandan yararlanarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin sınırlarını

Batı'ya Sakarya bölgesini de içine alarak İstanbul sınırlarına doğru genişletti. Sakarya ve çevresi ilk defa Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından Türk hâkimiyetine geçirilmiştir. Fakat II. Haçlı seferi neticesinde adı geçen bölge Türk hâkimiyetinden çıkmıştır.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah'ın oğlu I. Kılıçarslan'ın askerî alanda elde ettiği başarılar, Anadolu'daki Türk birliğinin yeniden sağlanmasına yardımcı olmuştur. I. Kılıçarslan döneminde (Haziran 1097) Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti İznik Haçlı orduları tarafından ele geçirildi. Selçuklular, Bizans ile mücadele içerisinde bulundukları Batı Anadolu topraklarından ve Marmara'dan çekilmek durumunda kaldılar. Sakarya ve çevresinde bu süreçte Türk hâkimiyeti sekteye uğramıştır.

I. Kılıçarslan'ın ölümünün ardından Anadolu Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki barış durumu Bizans tarafından bozularak Anadolu topraklarında yeni bir Selçuklu-Bizans mücadelesi ortaya çıkmıştır. Haçlı orduları ile mücadeleler ve Batı'daki toprakların Selçuklu hâkimiyetinden çıkmasıyla bölge ticaret yolları güvenliğini kaybetmiştir.

XII. asır Anadolu'sunun siyâsî yapısıyla beraber Bizans Devleti Batı Anadolu ve Karadeniz sahil şeridini elinde tutarken, Danişmentiler kuzeydoğuda devletlerini kurmuşlardı. XII. asrın ilk yarısında Anadolu Selçukluları'nın zayıflamasıyla birlikte Danişmentliler, Orta ve Kuzey Anadolu'da güçlü bir konuma yükselmiştir. Gümüştekin Ahmed Gazi'nin 1105 yılında vefatı üzerine oğlu Emir Gazi'nin liderliğinde, Malatya'dan Sakarya boylarına kadar geniş bir hâkimiyet alanı kurulmuştur. Bu süreç, Danişmentliler'in bölgedeki siyâsî ve askerî etkinliklerini gösteren önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Özellikle XII.-XIII. asırlarda sınırları giderek daralan Bizans İmparatorluğunun doğu sınırında bulunan Sakarya ve çevresi Sangarius Nehri ile birlikte stratejik önemini sürdürmüştür. Sakarya ve çevresi, XIII. asırda Bizanslılar ve Türk öncüleri arasında yoğun bir mücadele alanı haline gelmiştir. Bu dönemde Sakarya'da inşa edilen kaleler, Bizans'ın askerî güzergâhlarını, ticarî rotalarını ve kritik geçitleri koruma görevi üstlenmiş, aynı zamanda haberleşme amaçlı önemli bir rol oynamıştır.

Özellikle VIII. Mikael Paleologos döneminde (1259-1282), Sakarya Nehri, Bizans'ın doğu sınırını oluşturmuş ve nehrin doğusunda Türkmenlerin etkinliği belirginleşmiştir. Geyve, Akyazı ve Hendek gibi bölgeler Türklerin kontrolüne geçerken, Bizanslılar eski Roma ve Bizans kale ve yapılarını tamir ederek ve yeni tahkimatlar inşa ederek savunma hattı oluşturmaya çalışmışlardır.

Sakarya ve çevresi coğrafi konumu merkezinde siyasî mücadeleler neticesinde Anadolu Selçuklu ve Bizans tarihinde oynadığı rollerle ilişkili olarak Bizans dönemi kale yapılarıyla da öne çıkmaktadır. Bu açıdan il sınırından geçen nehir boyunca önemli geçitler, düşmanın muhtemel saldırı noktaları ve stratejik mevkilerde kaleler inşa edilmiştir. Sınır güvenliğinin sağlanması adına Bizans'ın hayatta kalmak için son çarpınışlarını gösteren bu yapılar Bizans'ın savunma sistemlerini açığa çıkaran birer eser niteliğindedir.

Bu çalışmamızla Malazgirt Savaşı ile başlayan Anadolu'nun Türkleşme ve İslamlaşma sürecinde, Batı Anadolu bölgesinin özellikle Sakarya Nehri ve çevresinin tarihi önemine ışık tutulmaya çalışılmış, nihayetinde Anadolu Selçuklularının yıkılışı ve Osmanlı'nın kuruluş sürecinde bölgenin ehemmiyeti ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Sakarya ili 1954'te il olma statüsünü kazanmış olmasına rağmen çok eski dönemlerden itibaren stratejik konumu, İpek Yolu güzergâhında bulunması ve ticaretin işlek olarak gerçekleştiği bir konum üzerinde bulunması, bölgenin ehemmiyetini artırmasına karşın bölgeyle alakalı akademik çalışmaların yetersizliği çalışmamızı sınırlandırmıştır. Bu bağlamda yapılan bu çalışma ile bölgenin mezkûr tarihinin incelenmesine katkı sağlamaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Adak, M., (2018). *Roma Dönemi'nde Sakarya*. Geçmişten Günümüze Sakarya, Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Sakarya, 15-26.
- Adak, M. ve Şahin N. E. A., (2005). *Katalog der Inschriften im Museum von Adapazarı*. Gephyra, (2) 133-172.
- Akbulak, C., (2006). *İznik Depresyonunun Beşerî ve İktisadi Coğrafya Açısından İrdelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 429.
- Aksarayî, K. M., (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara, 266.
- Akbaş, S. N., (2023). *Sakarya İli Hudutlarında Bizans Mimari Plastiğinin Belgelenmesi (Geyve-Pamukova ve Akyazı İlçeleri)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 186.
- Akdağ M., (2014). *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*.Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 712.
- Akın H., (1968). *Aydinoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara, 232.
- Aksoy, T., (2015). *İzmit (Nikomedia) Su yolları*. Ankara Üniversitesi S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 427.
- Akurgal, E., (1998). *Türkiye'nin Kültür Sorunları ve Anadolu Uygarlıklarının Dünya Tarihindeki Önemi*. Bilge Yayınevi, Ankara, 222.
- Apak, A. (2013). *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Emeviler Dönemi)*. Ensar Yayınları, İstanbul, 312.
- Âşık Paşazade, (2003). *Osmanoğulları'nın Tarihi*. çev. Kemal Yavuz, M.A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, İstanbul, 615.
- Atçeken, Z. ve Yaşar B., (2012). *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti*. Eğitim Yayınevi, Konya, 307.

- Ayönü, Y. (2018). *Selçuklular ve Bizans*. TTK Yay., Ankara, 332.
- Azimli, M., (2016). *Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Hassa Ordusu*. Yeni Türkiye, 82, https://isamveri.org/pdfdr/D01266/2016_82/2016_82_AZIMLIM.pdf Erişim Tarihi (01.10.2024), 554-568.
- Azîmî, Muhammed et-Tenûhî, (1988). *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*. çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara, 250.
- Bailly, A., (ts.) *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser, C. II, , 440.
- Baskıcı, M. M., (2009). *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*. Phoenix Yayınevi, Ankara, 288.
- Baykara, T., (1997). *Gazi Şehit I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*. TTK Yay., , Ankara, 106.
- Bayrakal, E. T., (2010). *On İkinci ve On Üçüncü Yüzyılların Sosyopolitik Ortamında Yeşeren Bir Savunma Ağı: Neokastra*. I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu (25-28 Haziran 2007), İstanbul, 303-311.
- Beksaç, E., (2005). *Bithynia'nın Erken Tarihinde Sakarya Arkeolojisi*. Sakarya İli Tarihi, I, Sakarya, 11-32.
- Beksaç, E., (2019). *Sakarya'nın Arkeolojisi ve Sakarya Müzesi*. Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, III (6), 1-15.
- Belâzurî Ahmed b. Yahyâ, (2013). *Fütûhu'l-Buldân (Ülkelerin Fethi)*. çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 629.
- Bostan, H., (2000). *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Karadeniz Sahil Sancaklarında Türkmenler*. Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri, Yörtürk Vakfı Ortak Yayınları, Tarsus, 51-69.
- Bostan, İ., (2001). "İzmit", *DİA*. XXIII, İstanbul, 536-541.
- Boyana, H., (2017). *Bitinya Bölge Tarihi ve Kullandıkları Takvim*. Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III, I, Kocaeli, 153-164.

- Bryennios, N., (2008). *Tarihin Özü*. çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 187.
- Cahen, C., (1979). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. çev. Yıldız Moran, e Yayınları, İstanbul, 465.
- Cahen, C., (2013). *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*. çev. Mustafa Daş, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 408.
- Cebecioğlu, M., (2011). *Hendek Adapazarı Akyazı Tarihi ve Şeyh İsmail Vakfı Belgeleri*. Hendek Belediyesi Yayınları, İstanbul, 508.
- Celâl-zâde Sâlih Çelebi, (2013). *Hadîkatü's-Selâtin*. çev. Hasan Yüksel, H. İbrahim Delice, TTK Yay., Ankara, 280.
- Çakmak, B., (2019). *İznik (Nikaia) Kentinin Bizans Orta çağında Sosyal ve Kültürel Yaşamı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi S.B.E., Bursa, 187.
- Çavuşdere, S., (2017). *Orta Çağ'da Venedik, Papalık ve Türkler*. Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 232.
- Daş, M., (2006) *Bizans'ın Düşüşü*. Yeditepe Yayınları, İstanbul, 280.
- Daş, M., (2016). *Bizans Döneminde Kocaeli*. Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu- II, I, Kocaeli, 101-104.
- Demir, A. ve Aktaş A., (2007). *Sakarya Pamukova Paşalar Köyü'nde Karacaahmet Sultan Türbesi*. Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, Ankara II, 981-1000.
- Demirkent, I. (1996). *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıçarslan*. TTK Yayınları, Ankara, 99.
- Demirkent, I. (2002), "Kılıçarslan I", *DİA*. XXV, Ankara, 396-399.
- Demirkent, I. (2004). *Tarih Boyunca İznik*. Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 313.

- Demirkent, I. (2000). *Türk Kültürünün Bizans'a Etkilerinden Bir Kaç Örnek*. Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul, 145-154.
- Demirkent I., (2005). *Bizans Tarihi Yazıları (Makaleler, Bildiriler, İncelemeler)*, Dünya Kitapları/Tarih, İstanbul, 196.
- Dirimtekin, F., (1993). *Selçukluların Anadolu'ya Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer, Malazgirt Armağanı*. TTK Yay., Ankara, 258.
- Ebû'l-Farac Gregory Bar Hebraeus, (1987). *Abû'l-Farac Tarihi I*, çev. Ö. R. Doğrul, Türk TTK Yay., Ankara, 337.
- El-Cheikh, N M., (2012). *Arapların Gözüyle Bizans*. çev. Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul, 248.
- Emecan, F. M. (2003). *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. Kitabevi Yayınları, İstanbul, 235.
- Erendil, M., (1982). *Türlü Yönleri ile Sakarya İli*. İstanbul, 93.
- Eroğlu, T., (2000). *Sakarya ve Deprem*. Sakarya Valiliği Yayınları, Sakarya, 163.
- Eskikurt, A., (2014). *Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (33), 15-40.
- Foss, C., (1990). *Byzantine Malagina and the Lower Sangarius*. Anatolian Studies, XL, 161-183.
- Foss, C., (2002). *Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II: Nicomedia*. çev. F. Yavuz Ulugün, İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayını, İzmit, 124.
- Gazioğlu, H. H., (2017). *Bizans Karanlık Çağında Polisin Sonu, Ekonomik Düzen: Amorium Örneğinde Ortaçağ Bizans Kentleşmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 171.
- Güçlüay, S., (2002). "Anadolu Selçuklu Devleti'nin Ticaret Politikası". *Türkler Ansiklopedisi*, VII, Ankara, 551-559.

- Gül, A., (2014). *Selçuklu-Bizans Antlaşmalarının Değerlendirilmesi(1048-1211)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 103.
- Güney, H., (2013). *Antik Çağ'da Nicomedia (İzmit) Kenti'nin Jeopolitik Önemi*. Ankara Uluslar Arası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, ICANAS, (38), 1467- 1492.
- Güney, H., (2017). *Hellenistik Dönem Öncesi Bithynia'da Hellen Kolonileri ve Bithynialılar Arasındaki İlişkiler*. Belleten, LXXVIII (282), 407-434.
- Gordlevskiy, V., (2015). *Küçük Asya'da Selçuklular*. çev. Abdülkadir İnan, T.T.K Yay., Ankara, 340.
- Honigmann, E., (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 227.
- Işık, A., (2005). *Eskiçağ Tarihinde Sakarya ve Çevresi*. Sakarya İli Tarihi. I, Sakarya, 49-55.
- İbn Battûta Ebû Abdullah Muhammed Tancî, (2004). *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*. çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 791.
- İbn Bîbî Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî, (1996). *el Evâmîrü'l-Alâ'îye fi'l-Uûuri'l-Alâ'îye*. çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 458.
- İbnü'l-Cevzî Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt, (1968). *Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan*. çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara, 117.
- İbnü'l Esîr İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, (1986). *el-Kâmil fi't-Târîh (İslam Tarihi)*. çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın, XII, Bahar Yayınları, İstanbul, 387.
- İnalcık, H., (1992). "Bursa", *DİA*. VI, İstanbul 445-449.
- İnalcık, H., (1999). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Sorunu*. AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, XV (26), 329-339.

- İnalcık, H., (2007). *Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Beg*. Belleten, LXXI (261), 479-536.
- İnalcık, H., (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 366.
- Kafesoğlu, İ., (1943). *Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti*. Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 274.
- Kafesoğlu, İ., (1972). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 189.
- Kafesoğlu, İ., (1973). *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 200.
- Kaya, A., (2014). *Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme*. EKEV Akademik Dergisi, (59), 211-232.
- Keçiş, M. ve Güneş C., (2018). *Bizansın Anadolu'daki Yeni Düzeni: Thema Sistemi'nin Ortaya Çıkışı ve Problemler*. Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, XIX (43) 95-107.
- Kesik, M., (2018). *Anadolu Türk Beylikleri*. Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 448.
- Keskin, M., (2002). "Gazi Süleymanşah ve Türkiye Selçuklu Devletinin Kuruluşu". *Türkler Ansiklopedisi*. Yeni Türkiye Yayınları, VI, Ankara, 907-919.
- Khoniates, Niketas, (1995). *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*. çev. Fikret Işıltan, , TTK Yay., Ankara, 162.
- Koch, G., (2007). *Erken Hristiyan Sanatı*. çev. Ayşe Aydın, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 405.
- Komisyon, (1998). *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sakarya*. Sakarya Valiliği, Sakarya, 266.
- Kommena, A., (1997). *Alexiad (Malazgirt'in Sonrası)*. çev: Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 568.
- Konukçu, E., (2005). *Sakarya'nın Tarihi Coğrafyası*. Sakarya İli Tarihi, SAÜ Yayınları, Sakarya, 14-20.

- Konukçu, E., (2013). *Kartepe Bölgesine Yönelik İlk Türk Akınları*. Kartepe Kitabı, I, Kocaeli, 1038.
- Köksal, O., (1999). *Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Döneminde Sakarya Bölgesindeki Mücadeleler*. 1. Sakarya ve Çevresi Tarih-Kültür Sempozyumu Bildirileri, SAÜ Yayınları, 31-40.
- Köprülü, F., (1986). *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. Ötüken Yayınevi, İstanbul, 310.
- Köprülü, F., (1993). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. TTK Yay., Ankara, 415.
- Köymen, M. A., (1989). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. TTK Yay., Ankara, 310.
- Köymen, M. A., (2001). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*. TTK Yay., Ankara, 532.
- Kurat, A. N., (1987). *Çaka Bey*. TKAE Yayınları, Ankara, 82.
- Kurtoğlu, F., (1935). *Türklerin Deniz Muharebeleri*. Sebat Matbaası, İstanbul, 193.
- Küçükdağ, Y. ve Arabacı C., (2016). *Selçuklular ve Konya*. Çizgi Kitapevi Yayınları, Konya, 353.
- Levçenko, M. V., (1999). *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*. çev. Maide Selen, İstanbul, Özne Yayınları, 276.
- Merçil, E., (2006). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 376.
- Mitchell, S., (1996). *Geç Roma Anadolu'sunda Klasik Dönem Kent ve Yerleşmelerinin Gelişimi, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*. çev. Leyla ÇAPAN, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 492.
- Narin, R., (2018). *Sakarya Türkmen Manav Tarihi*. Sakarya Yerel Kültür Derneği Yayınları, Sakarya, 288.
- Necipoğlu, N., (2001). *Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar)*. Codigo-Selçuklular, (29), 74-91.

- Nehir, N., (2020). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adapazarı*. İksad Yayınevi, Ankara, 152.
- Ocak, A. Y., (1991). “Anadolu”, *DİA*. III, İstanbul 110-116.
- Ostrogorsky, G., (2011). *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara, 583.
- Öçalan, M., (2004). *Sakarya İli Ağızları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 636.
- Öçalan, M., (2006). *Sakarya- İzmit Yöresi Yerleşik Türkmenleri (Manav) Ağızlarında Ötümsüz Patlayıcı Ünsüz Değişimleri*. Çukurova Üniversitesi Araştırma Merkezi, Erişim Tarihi (03.10.2024) https://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/muharrem_ocalan_sakarya.pdf, 1-31.
- Öngün, Ş. A., (2019). *Anadolu Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğu Arasındaki Siyasî ve Askerî İlişkiler (1075-1220)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., Aksaray, 73.
- Özaydın, A., (1993). “Dânişmendliler”, *DİA*. VIII, İstanbul, 469-474.
- Özaydın, A., (2002). “Kılışarslan II”, *DİA*. XXV, Ankara, 399-403.
- Özcan, A. T., (2012). *XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları*. Türkiye Mecmuası, XXII (22), 63-82.
- Özcoşar, İ., (2018). *Osmanlı Taşrasında Bir Patriklik: Yakubî Süryani Patrikliği*. Avrasya İncelemeleri Dergisi, VII (2) 154-181.
- Öztürk, H. S., Aslan Selen Kılıç, (2002). *Nikaia’dan Yeni Yazıtlar II*. Gephyra, (9), 101-110.
- Öztürk Y., (2015). *Osmanlı’nın Kuruluşunda Akıncı Uç Beylerinin Rolü*. Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu, I, Kocaeli, 167-187.
- Pachymeres, Georges, (2008). *Bizanslı Gözüyle Türkler*. çev. İlcan Bihter Barlas, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 283.

- Parkins, H., (2010). *Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent*. çev. Ömür Harmanşah, Homer Kitapevi, İstanbul, 235.
- Ramsay, W. M., (1890). *The Historical Geography of Asia Minor*. London, 583.
- Ramsay, W. M., (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 560.
- Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî, (2011). *Cami'ü't-Tevârih*. çev. E. Göksu-H. H. Güneş, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 208.
- Runciman, S., (2019) *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yay. Ankara, 309.
- Selen, H. S., (1995). *Bizans Devleti (395-1453)*. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, X, (3), 64-77.
- Sevim, A., (1990). *Ünlü Selçuklu Komutanları*. TTK Yay., Ankara, 115.
- Sevim, A., (1990). *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman Şah*. TTK Yay., Ankara, 57.
- Sevim A. ve Merçil E., (1995) *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*. TTK Yay., Ankara, 768.
- Sevim, A., (2000). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. TTK Yay., Ankara, 266.
- Sevim, A., (2010). "Süleyman Şah", *DİA*. XXXVII, 103-105.
- Sevin, V., (2019). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. TTK Yay., Ankara, 386.
- Strabon, (1993). *Antik Anadolu Coğrafyası Geographika: XII-XIII-XIV*. çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 384.
- Sümer, F., (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 532.
- Sümer F. ve Sevim A., (1988). *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, Ahbârü'd-devleti's-Selcukiyye Tercümesi, TTK Yay., Ankara, 150.

- Sümer, F., (1990). *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*. TTK Yayınları, Ankara, 100.
- Sümer, F., (2004). “Sultan I. Mesud”, *DİA*. XXIX, Ankara, 339-342.
- Sümer, F., (2009). “Selçuklular”, *DİA*. XXXVI, İstanbul, 380-384.
- Şapolyo, E. B., (1972). *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. Güven Matbaası, Ankara, 267.
- Şeker, M., (1993). *Fetihlerle Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*. DİB Yayınları, Ankara, 224.
- Taneri, A., “Hârizmşahar”, İstanbul, *DİA*. XVI, 1997, 228 vd.
- Texier, C., (2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi I*. çev. Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 1504.
- Tiryaki, A., (1998). *Sangarius Köprüsü*. 1. Sakarya ve Çevresi Tarih-Kültür Sempozyumu Bildirileri, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 204-210.
- Tuncel, M., (1991). “Anadolu”, *DİA*. III, İstanbul, 106-109.
- Tuncel, M., (1998). *Türkiyede Yeni Şehirler Adapazarı Örneği*. I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 1-5.
- Turan, O., (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Turan Neşriyat, İstanbul, 509.
- Turan, O., (1971). *Türkiye Selçukluları*. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, (47), 16-19.
- Turan, O., (1980). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. Ötüken Neşriyat Yayınevi, İstanbul, 542.
- Turan, O., (1980). *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, Nakışlar Yayınevi, 334.
- Umar, B., (1993). *Türkiyede Tarihsel Adlar*. İnkılap Kitapevi, İstanbul, 865.
- Urfalı Mateos, (2000). *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yay., Ankara, 411.
- Ünal, O., (1980). *Türkiye Tarihine Giriş Horasandan Anadolu’ya*. Töre Devlet Yayınevi, Ankara, 600.

- Varol, E., (2020). *Bithynia Bölgesi, Ticaret Yolları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 104.
- Vasiliev, A. A. (1943). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev. Arif Müfid Mansel, TTK Yay., Ankara, 540.
- Yazıcı, M., (2002). *Harmantepe Kalesi*. Irmak Kültür Sanat Dergisi, (18), 20.
- Yıldırım, F., (2003). *Sakarya İlindeki Bizans Kaleleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 219.
- Yıldırım, F., (2004). *Sakarya Kaleleri*. Adapazarı Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 119.
- Yinanç, M. H., (1944). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 191.
- Yurt, R., (1998). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden Sakarya İline Olan Göçler ve Sakarya Nüfusuna Etkilerinin İncelenmesi*. I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, Sakarya Üniversitesi Yayınları, 6-13.
- Yurt Ansiklopedisi, (1982). "Sakarya", Anadolu Yayıncılık adına Nazar Büyüm, IX, İstanbul, 6455.
- Yücel, Y. (2018). *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*. TTK Yay., Ankara, 292.